

Gekozen of benoemd: maakt het verschil?

Een onderzoek naar opvolgingen van Nederlandse politiek leiders

Universiteit Leiden

BAP Nationale Politiek, S.H. Stikvoort

Scriptiebegeleider: J.A.H. Heine MSc

Aantal woorden: 7998

Studentnummer: s138200

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	p. 2
Inleiding	p. 3-4
Onderzoeksaanpak	p. 5-7
Hoofdstuk 1: reconstructie politiek leiders 2002-heden	p. 8-19
Hoofdstuk 2: resultaten zittingsduur van politiek leiders	p. 20-21
Hoofdstuk 3: resultaten electoraal succes van politiek leiders	p. 22-23
Slotbeschouwing	p. 24-26
Literatuurlijst	p. 27-36
Bijlagen	p. 37-39

Inleiding

Aanleiding & doelstelling

'Een van de weinige functies waarop de politieke partij het alleenrecht heeft, is de kandidaatstelling' stelt Gerrit Voerman.¹ In de Nederlandse parlementaire democratie worden politiek leiders van politieke partijen verkozen via verschillende mechanismen. Waar de SGP er voor kiest als partijbestuur een kandidaat voor te dragen als politiek leider, koos bijvoorbeeld de PvdA in 2002 ervoor om de verkiezing van politiek leider open te gooien via een lijsttrekkersreferendum. Deze machtswisseling van politiek leiders kan onrust in partijen veroorzaken, maar kan ook rustig verlopen. Wat zijn de risico's van verschillende machtsovernamemechanismen voor politieke partijen? Die vraag is wetenschappelijk interessant omdat het een patroon zou kunnen laten zien in effecten bij de opvolging van politiek leiders. De doelstelling van het onderzoek is erachter te komen of machtsovernamemechanismen binnen politieke partijen effect hebben op de volgende drie variabelen: de zittingsduur van een politiek leider, de mate van polarisatie binnen de partij en de effecten op electoraal succes.

Historische ontwikkeling machtsovernamemechanismen

Hoe macht binnen een partij wordt overgedragen, is door de jaren heen flink veranderd. In deze alinea wordt uitgelegd hoe die verandering plaatsvond. Twee veranderingen bij politieke partijen, die losstaan van de mechanismen en als context dienen, zijn dat de ledenaantallen al decennia dalen en zij er als actor tussen overheid en maatschappij concurrenten bij heeft gekregen.²

Tot de jaren zestig van de twintigste eeuw had het partijbestuur zeer grote invloed op wie de politiek leider werd. Vaak was dit in de regels vastgelegd, anders gebeurde het wel in de praktijk.³ De Politicoloog Ies Lipschits zei in 1963 dat er sprake was van '*oligarchische tendenties*' bij de macht van partijbestuur op de kandidaatstelling.⁴ Ruud Koole noemde de invloed bij het maken van kandidatenlijsten van het partijbestuur '*in elk geval aanzienlijk*'.⁵

De jaren zestig van de vorige eeuw brachten verandering in de wijze waarop het partijbestuur de kandidaatstelling domineerde.⁶ In een aantal partijen versterkte regionale partijorganisaties hun positie in de kandidaatstellingsprocedure, waarbij bijvoorbeeld in de PvdA en de KVP naast het partijbestuur ook individuele partijleden aan invloed inboeten bij de kandidaatstellingsprocedure.⁷ Partijen waar de leden al wel veel invloed hadden op de lijsttrekker, waren de in 1966 opgerichte D66 en de in 1990 opgerichte GroenLinks. Bij D66 kozen alle partijleden de lijsttrekker, en GroenLinks hield al een lijsttrekkersreferendum in 1994.

De dominante positie van partijbesturen riep steeds meer weerstand op bij de leden. Dit blijkt uit interne discussies na verkiezingsnederlagen, zoals bij

---

¹ Voerman 2014, p. 45

² Bolleyer, 2009

³ Voerman 2014, p. 47

⁴ Voerman 2014, p. 47

⁵ Koole 1992, p. 281-303

⁶ Voerman 2014, p. 47

⁷ Voerman 2014, p. 47

de PvdA, D66 en de VVD in 2002.⁸ Het CDA voerde in 2003 dat op het partijcongres alle leden spreek- en stemrecht kregen, waarbij het congres de lijsttrekker zou gaan aanwijzen.⁹ Ook begonnen partijen lijsttrekkersreferenda te organiseren: de PvdA in 2002 en 2012, de VVD zowel als D66 in 2006 en GroenLinks in 2012. De meeste partijen, met name na de opkomst en moord op Fortuyn, gaven de leden meer invloed op de aanwijzing van de lijsttrekker.¹⁰

Inzicht geven in machtsovernamemechanismen

De doelstelling van het onderzoek is om inzicht te geven in de werking van machtsovernamemechanismen in Nederland. Veel van de wetenschappelijke literatuur en overige literatuur over opvolgingen in de Nederlandse politiek gaat nu nog over de band van politiek leider met de opvolger.

Zo gaat een aanzienlijk gedeelte van de uitzending van *Andere Tijden Special* met een premiersportret van Ruud Lubbers over hoe zijn persoonlijke relatie met de opvolger, Elco Brinkman, niet goed verloopt.¹¹ Ook Ed van Thijn besteedt in zijn boek *Kroonprinsenleed* veel aandacht aan de persoonlijke relatie van de leider en opvolger. Hij schetst voorbeelden, zoals *'Het dedain van Schmidt over Brand, de haat van Rabin tegen Peres, de woede van Thatcher over Major'*.¹²

Ook in wetenschappelijke literatuur gaat veel aandacht uit naar de persoonlijke relatie van politiek leider en opvolger. Zo bekijken Paul 't Hart en Marcel ten Hooven in hun gezamenlijke stuk als onderdeel de opvolging van drie Nederlandse minister-presidenten met hun opvolger als politiek leider binnen hun partij, inclusief de persoonlijke relatie van de minister-president met de opvolger.¹³

Zij stellen bovendien dat leiderschapswisselingen die het gevolg zijn van verkiezingen vaak niet goed verlopen.¹⁴ Deze stelling onderbouwen zij met drie voorbeelden. Met meer voorbeelden zou deze stelling beter onderbouwd zijn. Ook van Thijn stelt zonder veel voorbeelden te noemen: *'Een interne partijstrijd kan helser zijn dan de strijd tussen partijen'*.¹⁵ Hij stelt bovendien: *'opvolgen en opgevolgd worden- het vormt een van de grootste pijnpunten in de politiek, op welke manier de overdracht van een positie zich voltrekt'*.¹⁶

Toch onderkennen 't Hart en Ten Hooven dat Machiavelli al onderkende 'dat een goed functionerend mechanisme voor de aanwijzing voor leiders essentieel is voor het succes van staat'.¹⁷

Kortom, in de literatuur wordt veel gekeken naar de persoonlijke relatie van politiek leider en opvolger. Dit onderzoek probeert systematisch te kijken door naar de effecten te kijken van machtsovernamemechanismen. Want zoals 't Hart en Ten Hooven stellen, zijn leiderschapswisselingen meer dan een spel van personen en vinden zij plaats in een politiek-bestuurlijke context.¹⁸

---

⁸ Voerman 2014, p. 47

⁹ Voerman 2014, p. 48

¹⁰ Voerman 2014, p. 46

¹¹ Het geheim van Lubbers 2013

¹² Van Thijn 2008

¹³ 't Hart & Ten Hooven 2004

¹⁴ 't Hart & Ten Hooven 2004

¹⁵ Van Thijn 2008

¹⁶ Van Thijn 2008

¹⁷ 't Hart & Ten Hooven 2004

¹⁸ 't Hart & Ten Hooven 2004

Onderzoeksaanpak

Vraagstelling

1. Hoe vond de machtsoverdracht van politiek leiders in Nederland tussen 2002 en heden plaats, en wat is het effect van een machtsovernamemechanisme op het succes van de politiek leider?
Bij het succes van de politiek leider wordt gekeken naar het electorale succes, de zittingsduur en de polarisatie binnen de partij.

Onderzoeksmateriaal

Het onderzoeksmateriaal voor dit onderzoek zal voornamelijk bestaan uit een reconstructie van opvolgingen via mediafragmenten en krantenartikelen van kwaliteitsdagbladen. De polarisatie binnen de partij wordt bepaald door de 28 verschillende reconstructies. Van elke politiek leider vanaf de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 wordt van zijn of haar opvolging een reconstructie gemaakt. Dit wordt per partij gedaan, op alfabetische volgorde. Bij elke reconstructie wordt de context geschetst van elke opvolging, wat doorgaans het aftreden van de vorige politiek leider van de partij betekent. Daarna wordt beschreven hoe de overdracht van politiek leiderschap plaatsvond. De reconstructies kunnen ook andere effecten blootleggen. Daarnaast worden uitslagen van Tweede Kamerverkiezingen gebruikt om het electorale succes te bepalen. De zittingsduur wordt deels bepaald door het archief van Parlement & Politiek, een website die als initiatief is ontstaan door het Parlementair Documentatie Centrum van de Universiteit Leiden.

Operationalisatie begrippen

In dit onderzoek zijn vier kernbegrippen: 'politiek leiders', 'opvolging', 'machtsovernamemechanismen' en 'succes'.

Met politiek leiders worden de lijsttrekkers van Nederlandse politieke partijen bedoeld bij Tweede Kamerverkiezingen vanaf 2002, waarbij de partij de kiesdrempel heeft gehaald. Hierbij wordt 2002 als grens gebruikt omdat na de Kamerverkiezingen van 2002 (en de moord op Fortuyn) partijen opnieuw gingen nadenken over hun machtsovernamemechanisme. Een politiek leider is enkel politiek leider in deze scriptie als hij lijsttrekker is geweest bij de Tweede Kamerverkiezingen, en dus niet een politiek leider als hij of zij alleen boegbeeld is geweest bij Provinciale Statenverkiezingen of Gemeenteraadsverkiezingen. Een uitzondering hierop zijn de huidige politiek leiders, die allen meetellen, ongeacht zij hebben meegedaan aan een verkiezing. Een politiek leider is alleen politiek als hij na de verkiezingen aftreedt, fractievoorzitter wordt van de Tweede Kamerfractie, vice-ministerpresident wordt of minister-president. In het geval van aftreden is de nieuwe fractievoorzitter van de Tweede Kamerfractie de nieuwe politiek leider, maar deze wordt alleen meegenomen als politiek leider wanneer deze nieuwe fractievoorzitter ook politiek leider is bij de daarop volgende Tweede Kamerverkiezingen. Een uitzondering op de regel wanneer iemand een politiek leider is, is dat wanneer een partij zelf duidelijk stelt dat iemand politiek leider is, terwijl het niet in bovenstaande classificatie zou kunnen. In dat geval is degene politiek leider waarvan de partij het zelf zegt.

Hierbij valt te denken aan het geval dat een partij stelt dat de vice-ministerpresident niet de politiek leider is, maar de fractievoorzitter.

Met opvolging wordt in dit onderzoek bedoeld de overgang van politiek leiders binnen een politieke partij. Dit is het moment dat bijvoorbeeld de uitslag van een lijsttrekkersreferendum bekend wordt gemaakt, of politiek leiders melden acuut te stoppen als politiek leider.

Machtsovernamemechanismen worden in dit onderzoek gedefinieerd als manieren waarop Nederlandse politieke partijen hun opvolging regelen. De mechanismen zijn:

1. Lijsttrekkersreferendum
2. Voorgedragen worden door de vorige politiek leider
3. Gekozen worden door de Tweede Kamerfractie
4. Voorgedragen worden door het partijbestuur
5. Door een partijcongres gekozen
6. Zelfbenoemd politiek leider
7. Overig.

Elke opvolging heeft weer haar eigen dynamiek en mechanismen, maar desondanks wordt er toch geprobeerd te categoriseren om het makkelijker te maken conclusies te trekken. Politiek leiders worden geassocieerd bij het mechanisme waarop zij politiek leider zijn geworden. De enige uitzondering hierop is dat een fractievoorzitter die vervolgens nog in een lijsttrekkersreferendum met tegenkandidaten moet strijden voor het politiek leiderschap, geassocieerd wordt in de categorie lijsttrekkersreferendum en niet in de categorie 'gekozen door de Tweede Kamerfractie'. Dit is vanwege dat het lijsttrekkersreferendum zo'n gewichtige procedure is dat zij of hij dan haar politiek leiderschap ontleend aan het lijsttrekkersreferendum.

Het succes van de politiek leider wordt in dit onderzoek gemeten via drie indicatoren: de rust binnen de partij, electoraal succes en de zittingsduur. De politiek leider is succesvol wanneer de rust binnen de partij wordt bewaard (indicator rust binnen de partij), zowel tijdens de machtsoverdracht als in de periode erna. In de reconstructies wordt de polarisatie tijdens de machtsoverdracht en in de periode erna beschreven. Rust betekent dat er geen opstand van leden uitbreekt tijdens de machtsovername, waarbij als er onrust is vaak de partij polariseert in verschillende kampen die een bepaalde politiek leider of gedachtegoed steunen. De politiek leider is daarnaast succesvol als hij electoraal succes boekt; zetels winst bij Tweede Kamerverkiezingen. Hierbij wordt gekeken naar de zetels winst of verlies bij de eerste Kamerverkiezingen als lijsttrekker van de politiek leider. Ook wordt gekeken naar het electorale succes van de politiek leider bij alle verkiezingen waaraan die leider heeft meegedaan. Als laatste indicator voor succes van een politiek leider wordt zijn of haar zittingsduur meegenomen, waarbij hoe langer een politiek leider zit, hoe succesvoller hij is. Hierbij wordt de zittingsduur in dagen beschreven.

Verwachtingen

In deze alinea worden de verwachtingen beschreven voor de effecten van machtsovernamemechanismen op het succes van de politiek leider.

De eerste verwachting is dat politiek leiders die verkozen zijn via een lijsttrekkersreferendum relatief lang politiek leider zijn dan andere mechanismen. Dit omdat Sybrand Buma, Alexander Pechtold, Mark Rutte en Diederik Samsom, allen verkozen via dat mechanisme, nog steeds politiek leider zijn. De verwachting bij politiek leiders die gekozen worden door de Tweede Kamerfractie is dat zij relatief kort zitten. Dit vanwege omdat de verwachting is dat bij een lijsttrekkersreferendum de politiek leider een mandaat krijgt van alle partijleden, en bij de Tweede Kamerfractie maar van soms een aantal Tweede Kamerleden. De verwachting is dat politiek leiders die een groot mandaat hebben gekregen, relatief langer zitten. De tweede verwachting is dat lijsttrekkersreferenda polariserend werken op de rust binnen de partij. Bij lijsttrekkersreferenda is het mogelijk dat er 'kampen' ontstaan tussen verschillende kandidaten, waarbij de partij wordt gesplitst. Een voorbeeld waarbij dat te zien is het lijsttrekkersreferendum van Mark Rutte en Rita Verdonk. De verwachting is dat gekozen worden door de Tweede Kamerfractie of voorgedragen door het partijbestuur in meer rust verloopt, omdat dit meer achter de schermen wordt besloten waarbij de machtsovername minder wordt uitgevochten in het openbaar.

De derde verwachting is dat politiek leiders die verkozen worden door de Tweede Kamerfractie relatief weinig electoraal succes hebben. Het mindere mandaat kan er voor zorgen dat met minder zelfvertrouwen de verkiezingen in gaan, maar ook minder mandaat hebben bij de kiezers. Daarnaast is de verwachting dat politiek leiders die verkozen zijn via een lijsttrekkersreferendum, relatief veel electoraal succes hebben. Dit vanwege het grotere mandaat dat zij hebben, waarbij zij eventueel met meer zelfvertrouwen de verkiezingen in gaan. Een voorbeeld hiervan is Diederik Samsom, die bij de Tweede Kamerverkiezingen na het door hem gewonnen lijsttrekkersreferendum electoraal succes boekte.

Hoofdstuk 1: reconstructie politiek leiders 2002-heden

Christen-Democratisch Appèl (CDA)

Jan Peter Balkenende (voorgedragen door partijbestuur)

Context

Fractievoorzitter Jaap de Hoop Scheffer lag in september 2001 overhoop met partijvoorzitter Marnix van Rij.¹⁹ Ook een compromis tussen beiden redde het niet en uiteindelijk stappen de verwachte politiek leiders allebei op.²⁰ Hierdoor ontstond veel onrust binnen de partij.

Opvolging

Op 1 oktober kwamen bestuurders van het CDA bijeen. Het ging vervolgens tussen gedeputeerde Pieter van Geel en Balkenende, waarbij uiteindelijk Balkenende won.²¹ Een maand later werd hij lijsttrekker.²² Ondanks de moord op Fortuyn, won het CDA flink en keerde de rust in de partij terug. Balkenende werd minister-president, en ondanks de onrust binnen zijn eerste kabinet, bleef Balkenende 8 jaar onbetwist leider van het CDA.

Sybrand Buma (lijsttrekkersreferendum)

Context

Na de Kamerverkiezingen van 2010 stopte Balkenende als CDA-leider.²³ Hierna besloot de Kamerfractie Maxime Verhagen unaniem te kiezen als fractievoorzitter, waarbij Verhagen benadrukte dat hij niet automatisch partijleider werd.²⁴

Opvolging

Verhagen werd eind 2010 vice-ministerpresident. Sybrand Buma werd hierna gekozen als nieuwe fractievoorzitter.²⁵ Voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 hield het CDA lijsttrekkersverkiezingen met zes kandidaten. Deze verkiezing kreeg ruime media-aandacht.

Uiteindelijk won Buma met 51 procent van de stemmen op 18 mei 2012, waarbij hij zei over de nummer twee Mona Keijzer: *'Mona kwam, Mona zag, en ze won de harten van alle Nederlanders.'*²⁶

De onrust was compleet bij het CDA tijdens het Kabinet Rutte-I, waarbij een aanzienlijk deel van het partij kader tegen de samenwerking met de PVV was. Bij de volgende Kamerverkiezingen verloor het CDA acht zetels, waarna

---

¹⁹ Goedkoop 2009

²⁰ Goedkoop 2009

²¹ Goedkoop 2009

²² NRC 20 februari 2002

²³ NOS 10 juni 2010

²⁴ NOS 10 juni 2010

²⁵ NOS 12 oktober 2010

²⁶ Laanen 18 mei 2012

langzaam de rust in de partij wederkeerde. Buma is unaniem voorgedragen door het partijbestuur als lijsttrekker bij de aankomende Kamerverkiezingen.²⁷

ChristenUnie

Kars Veling (voorgedragen door partijbestuur)

Context & opvolging

De GPV-senator Kars Veling werd voorgedragen door het partijbestuur als eerste lijsttrekker van de ChristenUnie, wat maart 2001 bekrachtigd werd door het derde Uniecongres.²⁸ De ChristenUnie raakte bij de eerste verkiezingen van de partij één Kamerzetel kwijt ten opzichte wat ze hadden als losse partijen. Hierdoor ontstond onrust in de partij, waarbij Veling de schuld kreeg.²⁹

André Rouvoet (overig)

Context & opvolging

Het partijbestuur liet Veling halverwege oktober weten dat hij plaats moest maken.³⁰ Hierop besloot Veling nog voor de verkiezingen uit de Tweede Kamer te stappen.³¹ Op 9 november 2002 werd André Rouvoet zonder stemming gekozen tot lijsttrekker op het congres. Dit omdat oud-Kamerlid Eimert Van Middelkoop erop aandrong bij het congres om de rust in de partij te laten wederkeren.³² Ondanks dat de partij een zetel verloor bij de Kamerverkiezingen in 2003, mocht de ChristenUnie even meepraten over een nieuw kabinet en wist Rouvoet zich duidelijk te profileren in de oppositie. Hierdoor kwam de rust binnen de partij terug, waarbij na de Kamerverkiezingen in 2006 de ChristenUnie in zee ging met het CDA en de PvdA in het Kabinet Balkenende-IV.

Arie Slob (gekozen door de Tweede Kamerfractie)

Context & opvolging

Rouvoet kondigde in april 2011 zijn vertrek aan. Arie Slob, die al in de vorige kabinetsperiode fractievoorzitter was, werd unaniem gekozen door de fractie.³³ In mei 2012 werd Slob bekrachtigd als lijsttrekker door het congres.³⁴ De rust binnen de partij was groot, zeker omdat Slob al een geruime tijd fractievoorzitter was.

---

²⁷ Nagtegaal 2 april 2016

²⁸ Aangeenbrug & Valkenburg 2002

²⁹ De Volkskrant 21 oktober 2002

³⁰ De Volkskrant 21 oktober 2002

³¹ NRC 29 oktober 2002

³² NU.nl 9 november 2002

³³ Trouw 29 april 2011

³⁴ Van den Dool 12 mei 2012

Gert-Jan Segers (gekozen door de Tweede Kamerfractie)

Context & opvolging

In november 2015 maakte Arie Slob bekend dat hij uit de politiek stapte. Gert-Jan Segers volgde hem op als fractievoorzitter.³⁵ De rust binnen de partij was groot, en als blijkt hiervan werd Segers in april zonder gemor op het partijcongres gekozen als lijsttrekker.³⁶

D66

Thom de Graaf (overig)

Context & Opvolging

Ondanks dat Els Borst lijsttrekker van de verkiezingen was in 1998 en inmiddels vice-ministerpresident was, stelde zij in Trouw het volgende na de kabinetsformatie op 3 augustus 1998: *'Als er dan een politiek leider moet zijn, dan is dat toch bij voorkeur de leider van de fractie. Thom de Graaf is nu het eerste gezicht van D66'*.³⁷ De periode hierna was rustig, totdat de voor D66 belangrijke referendumwet het niet redde, waarna D66 in het kabinet bleef. Bij de Kamerverkiezingen van 2002 verloor D66, maar De Graaf bleef fractievoorzitter. Nadat D66 onder leiding van de Graaf weer verloor bij de Kamerverkiezingen van 2003, stapte hij op als fractievoorzitter. Een paar maanden later werd hij wel vice-ministerpresident in het Kabinet Balkenende-II.

Alexander Pechtold (lijsttrekkersreferendum)

Context & opvolging

Met het aftreden van fractievoorzitter Boris Dittrich en aantreden van Loesewies van der Laan schreef D66 een lijsttrekkersreferendum uit.³⁸ Kandidaten waren Alexander Pechtold en Loesewies van der Laan, en zes minder bekende kandidaten.

Bij de lijsttrekkersdebatten in het land ging het er hard aan toe.³⁹ Ook liet Van der Laan optekenen in een interview in de Telegraaf dat zij Pechtold ongeloofwaardig vond.⁴⁰

In juni 2006 werd Alexander Pechtold gekozen tot nieuwe lijsttrekker.⁴¹ Ondanks dat de partij drie zetels verloor bij de Kamerverkiezingen van 2006, vond Pechtold al snel zijn rol als fractievoorzitter in de oppositie. Hij werd in 2007 uitgeroepen door de parlementaire pers als Politicus van het Jaar.⁴²

---

³⁵ Van den Dool & De Voogt 10 november 2015

³⁶ Verschuren 23 april 2016

³⁷ DNPP 2013

³⁸ De Volkskrant 3 februari 2006

³⁹ Polak 15 juni 2016

⁴⁰ Polak 15 juni 2016

⁴¹ De Volkskrant 24 juni 2006

⁴² Trouw 20 december 2007

GroenLinks

Paul Rosenmöller (gekozen door de Tweede Kamerfractie)

Context & opvolging

Voor de verkiezingen van 1994 schreef GroenLinks een lijsttrekkersreferendum uit. De winnaar van het lijsttrekkersreferendum was het duo Ina Brouwer-Mohammed Rabbae, dat won van het duo Paul Rosenmöller-Leoni Sipkes.⁴³ De uitslag bij de volgende verkiezingen was teleurstellend, waarna Ina Brouwer opstapte. De fractie koos Paul Rosenmöller als opvolger in mei 1994.⁴⁴ Rosenmoller gedijde goed als fractievoorzitter in de oppositie, en onder zijn leiding behaalde partij bij de Kamerverkiezingen van 1998 elf zetels.

Femke Halsema (door partijcongres gekozen)

Context & opvolging

Paul Rosenmöller vond zichzelf na de verkiezingen niet meer geschikt als leider.⁴⁵ In november 2002 gaf hij aan dat Femke Halsema beoogd opvolger is.⁴⁶ Volgens Rosenmöller steunde de Tweede Kamerfractie ook Halsema, als de partijleden ook akkoord gaan.⁴⁷

Op het partijcongres in november werd Halsema verkozen met 97,6% procent van de stemmen.⁴⁸ Enkele leden vonden dat haar verkiezing democratischer kon, omdat Halsema geen tegenkandidaten had.⁴⁹

Jolande Sap (lijsttrekkersreferendum)

Context & opvolging

In december 2010 zei Halsema tijdens een persconferentie dat haar werk in de Tweede Kamer erop zat.⁵⁰ Jolande Sap, Kamerlid sedert 2008, werd gekozen door de Tweede Kamerfractie als fractievoorzitster.⁵¹

In mei 2012 stelde Tweede Kamerlid Tofik Dibi zich kandidaat voor het lijsttrekkerschap.⁵² De Volkskrant stelde over deze kandidatuur: *'De krampachtige reactie daarop, van Sap en de partijtop, bevestigt het beeld van een partij die met zichzelf overhoop ligt'*.⁵³

In juni 2012 werd Sap verkozen als lijsttrekker door 84,9 procent van de leden. De opkomst bij het lijsttrekkersreferendum was 56 procent.⁵⁴ Vervolgens

---

⁴³ Otjes 2008

⁴⁴ Lucardie & Voerman 2010

⁴⁵ NOVA 1 februari 2003

⁴⁶ De Volkskrant 15 november 2002

⁴⁷ De Volkskrant 15 november 2002

⁴⁸ DNPP jaaroverzicht GroenLinks 2002 ,2013

⁴⁹ DNPP jaaroverzicht GroenLinks 2002 ,2013

⁵⁰ NOS 17 december 2010

⁵¹ NOS 17 december 2010

⁵² De Volkskrant 13 mei 2012

⁵³ Herderscheë & du Pré 6 oktober 2012

⁵⁴ Laanen 6 juni 2012

verloor GroenLinks bij de Kamerverkiezingen van 2012 zes zetels. In een eerste reactie steunde het partijbestuur Sap, maar een kleine maand werd die steun ingetrokken.⁵⁵ Vervolgens stapten zowel Sap als het partijbestuur op.⁵⁶

Jesse Klaver (gekozen door de Tweede Kamerfractie)

Context & opvolging

In oktober 2012 stapte Sap op als politiek leider.⁵⁷ De vertrouwensbreuk tussen haar en de partijtop werd haar fataal.⁵⁸ Het Kamerlid Bram van Ojik was in oktober 2012 door de fractie gekozen als fractievoorzitter.⁵⁹ Op 12 mei 2015 meldde Bram van Ojik dat hij vertrok als politiek leider en opgevolgd werd door Jesse Klaver.⁶⁰ Klaver was ook verkozen door de Kamerfractie.⁶¹ Klaver deed het al snel goed in de peilingen en mede hierdoor ontstond een grote rust in de partij. Klaver is al benoemd als lijsttrekker voor de Kamerverkiezingen, omdat niemand binnen de partij het tegen hem wil opnemen.⁶²

Leefbaar Nederland

Fred Teeven (voorgedragen door partijbestuur)

Context

Pim Fortuyn werd de eerste lijsttrekker van de partij.⁶³ Vanwege omstreden uitspraken in februari 2002 in De Volkskrant ontstond een breuk tussen Leefbaar Nederland en Fortuyn.⁶⁴

Opvolging

In maart 2002 droeg het partijbestuur de officier van justitie Fred Teeven voor als lijsttrekker voor de Kamerverkiezingen van 2002.⁶⁵ Tijdens het partijcongres in maart werd Teeven geaccepteerd als politiek leider.⁶⁶

Voor de Kamerverkiezingen van 2003 wilde het partijbestuur Emile Ratelband als lijsttrekker, omdat Teeven onvoldoende stemmen trok.⁶⁷ De onrust binnen de partij was groot.

Teeven en Jense dienden op het partijcongres in november 2002 een motie van afkeuring in tegen het bestuur, die vier stemmen te kort kreeg voor de benodigde tweederde meerderheid.⁶⁸ Teeven trok zich hierop terug.⁶⁹

---

⁵⁵ Herderscheê & du Pré 6 oktober 2012

⁵⁶ Herderscheê & du Pré 6 oktober 2012

⁵⁷ Hoedeman & Meijer 6 oktober 2012

⁵⁸ Hoedeman & Meijer 6 oktober 2012

⁵⁹ De Volkskrant 8 oktober 2012

⁶⁰ Meeus 12 mei 2015

⁶¹ De Vries 12 mei 2015

⁶² NOS 23 april 2016

⁶³ PDC Opkomst en ondergang van de LPF

⁶⁴ PDC Opkomst en ondergang van de LPF

⁶⁵ PDC 11 maart 2002

⁶⁶ PDC 11 maart 2002

⁶⁷ PDC 22 november 2002

⁶⁸ PDC 9 december 2002

In december beschuldigde interim-voorzitter Van Galen het vorige partijbestuur steunbetuigingen niet meegeteld te hebben bij de motie van afkeuring tegen hen.⁷⁰ Uiteindelijk behaalde Leefbaar Nederland bij de Kamerverkiezingen van 2003 geen zetels, en stierf een langzame dood.

Lijst Pim Fortuyn

Pim Fortuyn (zelfbenoemd politiek leider)

Oprichting & moord

De Lijst Pim Fortuyn ontstond uit een conflict tussen Pim Fortuyn en Leefbaar Nederland.⁷¹ Met haast moest Fortuyn kandidaten bij elkaar zoeken voor de kandidatenlijst voor de Kamerverkiezingen van 2002.⁷²

Op 6 mei werd Fortuyn vermoord door Volkert van de G. op het Mediapark in Hilversum.⁷³ De partij en de politiek was ontredderd. Fortuyn bleef als lijsttrekker op de kandidatenlijst staan bij de Kamerverkiezingen op 15 mei 2002.

Mat Herben (gekozen door de Tweede Kamerfractie)

Context & opvolging

'De moord liet een tamelijk ontredderde partij achter zonder echte leider'.⁷⁴ Op 7 mei, een dag na de moord, koos de fractie unaniem nummer zes op de kandidatenlijst Mat Herben aan als voorlopige partijleider.⁷⁵ Er was veel onrust in de LPF-fractie en nadat Herben zijn plek als fractievoorzitter liet overnemen, kwam hij vervolgens weer terug. Ook na de volgende verkiezingen, waarbij de partij van 26 naar 8 zetels ging, vertrok Herben als fractievoorzitter en kwam weer terug.⁷⁶ Bij de Kamerverkiezingen van 2006 behaalde de partij 0 zetels, en in de periode hierna hief de partij zichzelf op. De partij ging in haar gehele bestaan van conflict naar conflict.

Partij van de Arbeid

Ad Melkert (voorgedragen door partijbestuur)

Context & opvolging

---

⁶⁹ PDC 9 december 2002

⁷⁰ PDC 23 december 2002

⁷¹ PDC Lijst Pim Fortuyn

⁷² PDC Opkomst en ondergang van de LPF

⁷³ PDC Opkomst en ondergang van de LPF

⁷⁴ PDC Opkomst en ondergang van de LPF

⁷⁵ Chorus 13 mei 2002

⁷⁶ PDC Opkomst en ondergang van de LPF

In 2001 maakte minister-president Wim Kok bekend dat hij bij de Kamerverkiezingen van 2002 stopte als politiek leider.⁷⁷

De top van de partij droeg fractievoorzitter Ad Melkert naar voren als lijsttrekker.⁷⁸ Er was kritiek op de procedure waarop Ad Melkert politiek leider werd en ook werd er getwijfeld aan zijn kunnen qua leiderschap.⁷⁹ De partij stemde toch in met zijn benoeming.⁸⁰ De onrust in de campagne bij de gemeenteraadsverkiezingen en Kamerverkiezingen was binnen de PvdA groot, omdat Melkert het lastig had in de campagne tegen Fortuyn. Bovendien kwam Melkert niet goed over in de media.

Wouter Bos (lijsttrekkersreferendum)

Context

In 2002 speelde de opkomst van Fortuyn, waarbij bij Fortuyn-aanhangers Melkert name de zondebok was.⁸¹ Ook zijn mediaoptreden was ongunstig. Dit alles bracht ertoe dat Melkert nog op de avond van de Kamerverkiezingen van 2002 opstapte als politiek leider.⁸²

Opvolging

Het partijbestuur koos ervoor een nieuw politiek leider te kiezen via een lijsttrekkersreferendum halverwege 2002, waaraan vier kandidaten meededen.⁸³

In november werd Bos verkozen tot politiek leider met 60 procent van de stemmen, met een opkomst van 54 procent van de leden.⁸⁴ De grootste concurrentie kwam van Jeltje van Nieuwenhoven, die Bos roemde door te stellen dat ze graag onder het fractievoorzitterschap van Bos wilde opereren.⁸⁵ Volgens Voerman zei Bos na zijn gewonnen lijsttrekkersreferendum: *'Ik ben direct gekozen door de leden. Dat geeft me een veel groter mandaat om me onafhankelijk op te stellen tegenover het partijkader'*.⁸⁶ De rust binnen de partij keerde weer terug, wegens het electorale succes van Wouter Bos.

Job Cohen (voorgedragen door vorige politiek leider)

Context

In maart 2010 maakte Wouter Bos bekend de politiek te verlaten. Hij kondigde ook Job Cohen aan als opvolger, die zich in een persconferentie beschikbaar stelde.⁸⁷ Bos had al vanaf 2007 gesprekken met Cohen over het opvolgen van

---

⁷⁷ Trouw 29 augustus 2001

⁷⁸ Trouw 29 augustus 2001

⁷⁹ PDC Wisseling politiek leiders binnen de PvdA

⁸⁰ PDC Wisseling politiek leiders binnen de PvdA

⁸¹ PDC Wisseling politiek leiders binnen de PvdA

⁸² PDC Wisseling politiek leiders binnen de PvdA

⁸³ PDC Wisseling politiek leiders binnen de PvdA

⁸⁴ Reformatorisch Dagblad 12 november 2002

⁸⁵ Reformatorisch Dagblad 12 november 2002

⁸⁶ Voerman 2014, p. 52

⁸⁷ NOVA 12 maart 2010

Bos. In april 2010 werd Cohen op het partijcongres aanvaard.⁸⁸ Net als Melkert, kwam Cohen niet uit de verf bij de media. Desondanks werd de PvdA bijna de grootste partij onder leiding van Cohen. Toch bleef er onrust binnen de partij, omdat Cohen niet uit de verf kwam als fractievoorzitter.

Diederik Samsom (lijsttrekkersreferendum)

Context

In februari 2012 kondigde Job Cohen aan dat hij aftrad als politiek leider.⁸⁹ Het partijbestuur stelde voor dat de leden de nieuwe politiek leider moesten kiezen.⁹⁰ Uiteindelijk meldden er vijf kandidaten en kreeg het lijsttrekkersreferendum veel media-aandacht.

In de eerste ronde won Diederik Samsom al de verkiezingen met 54 procent van de stemmen met een recordopkomst qua stemmen van de leden (68,6 procent). Freek Staps zei in een reactie: *'Samsom is een goede debater, niet bang voor confrontaties en hij heeft een ontzettend groot mandaat gekregen van de PvdA-leden.'*⁹¹ Aanvankelijk deed Samsom het niet goed in de peilingen, maar uiteindelijk wist de PvdA 38 zetels te behalen. Hiermee kwam de rust binnen de partij terug, tot de PvdA met de VVD het Kabinet-Rutte II ging vormen. Veel kiezers en achterban hadden niet verwacht bij hun stemkeuze dat zowel de PvdA als de VVD in de regering kwam.

Partij voor de Dieren

Marianne Thieme (overig)

Context & oprichting

Thieme werd zowel de eerste partijvoorzitter als eerste lijsttrekker bij de Kamerverkiezingen van 2003, waarbij de PvdD het besloten ledencongres tot 2012 hanteerde om de lijsttrekker aan te wijzen.⁹² Van onrust binnen de PvdD is nooit grote sprake geweest, maar de partij schafte wel het besloten ledencongres af in 2012. In 2010 werd wel duidelijk dat er spanning was tussen de Kamerleden Marianne Thieme en Esther Ouwehand.⁹³

Partij voor de Vrijheid

Geert Wilders (zelfbenoemd politiek leider)

Context & oprichting

---

⁸⁸ Stokmans 26 april 2010

⁸⁹ De Volkskrant 20 februari 2012

⁹⁰ Reformatorisch Dagblad 21 februari 2012

⁹¹ Willems 16 maart 2012

⁹² DNPP partijgeschiedenis

⁹³ DNPP partijgeschiedenis

In september 2004 stapte het VVD-kamerlid Geert Wilders uit de fractie.⁹⁴ Wilders behield zijn zetel, waarbij hij de Groep-Wilders startte.

Als enige lid van de Partij voor de Vrijheid heeft Wilders een enorme invloed op de kandidatenlijst. De PVV kende periodes van rust en onrust, met Kamerleden en Wilders in opspraak. Er is een reeks aan Kamerleden opgestapt uit de PVV, maar toch lukt het Wilders om steeds uiteindelijk de rust te bewaren.

Socialistische Partij

Jan Marijnissen

Context & opvolging

Na het overlijden van politiek leider van de SP Daan Monjé in 1986 werd Jan Marijnissen in 1988 partijvoorzitter.⁹⁵ Marijnissen was de lijsttrekker vanaf de Kamerverkiezingen vanaf 1989, en bleef dat met goedkeuring van de Partijraad.⁹⁶ De Partijraad is het hoogste orgaan in de SP, waar voorzitters van alle afdelingen in zijn vertegenwoordigd. ⁹⁷ Hij behaalde bij de Kamerverkiezingen in 1994 twee zetels en werd fractievoorzitter van de eerste SP Tweede Kamerfractie. Hij werd een gevierd leider binnen de partij die bijna elke verkiezing daarna winst behaalde, met een monsterzege bij de Kamerverkiezingen in 2006 met 26 zetels. De rust binnen de partij was door het succes van Marijnissen groot.

Emile Roemer (gekozen door de Tweede Kamerfractie)

Context & opvolging:

In juni 2008 kondigde Jan Marijnissen aan te stoppen als fractievoorzitter en politiek leider van de SP.⁹⁸ Agnes Kant werd hierna unaniem gekozen als fractievoorzitter.⁹⁹

In maart 2010 kondigde Kant aan te stoppen als fractievoorzitter en politiek leider, vanwege slechte uitslagen bij de Gemeenteraadsverkiezingen.¹⁰⁰ Hierna werd Kamerlid Emile Roemer gekozen door de fractie als fractievoorzitter.¹⁰¹ In april 2010 werd Roemer gekozen tot lijsttrekker.¹⁰² Roemer wist de partij weer in rustig vaarwater te krijgen bij de Kamerverkiezingen van 2010. Uiteindelijk verloor de partij minder zetels dan verwacht. Roemer noemde het een verlies met gouden randje.¹⁰³

---

⁹⁴ Trouw 3 september 2004

⁹⁵ Goedkoop 11 september 2001

⁹⁶ Persoonlijke mededeling Tweede Kamerfractie SP via Anouk Pross, 13 mei 2016

⁹⁷ Persoonlijke mededeling Tweede Kamerfractie SP via Anouk Pross, 13 mei 2016

⁹⁸ Trouw 17 juni 2008

⁹⁹ NRC 20 juni 2008

¹⁰⁰ NOS 4 maart 2010

¹⁰¹ SP 5 maart 2010

¹⁰² SP 24 april 2010

¹⁰³ AD 9 juni 2010

Staatskundig Gereformeerde Partij

Bas van der Vlies (voorgedragen door het partijbestuur)

Context & opvolging

Tot mei 1986 was Henk van Rossum fractievoorzitter van de SGP.¹⁰⁴ Bij de verkiezingen van 1986 was Van der Vlies het gezicht van de campagne, waarbij hij volgens de statuten moet zijn voorgedragen door het partijbestuur. Na de verkiezingen in mei 1986 werd van der Vlies fractievoorzitter.¹⁰⁵ Als oudste partij, en met de traditie dat politiek leiders lang politiek leider zijn, wist Van der Vlies ruim twintig jaar stabiele electorale resultaten te behalen en de rust binnen de partij te behouden.

Kees van der Staaij (voorgedragen door partijbestuur)

Context & opvolging

In december 2009 kondigde Bas van der Vlies zijn vertrek aan.¹⁰⁶ Het bestuur van de SGP had Kees van der Staaij voorgedragen als opvolger lijsttrekker.¹⁰⁷ Het congres keurde hem in maart 2010 goed.¹⁰⁸ Net als bij Van der Vlies bleef het onder leiding van Van der Staaij rustig binnen de partij. Bij de Kamerverkiezingen van 2012 won de SGP zelfs een extra Kamerzetel.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Hans Dijkstal (gekozen door de Tweede Kamerfractie)

Context & opvolging

In juli 1998 stapte Bolkestein op als politiek leider van de VVD.¹⁰⁹ Bolkestein gaf aan dat het niet goed is *'als een politiek leider te lang op dezelfde plek zit'*.¹¹⁰

Hans Dijkstal, vice-ministerpresident in het Kabinet-Kok I, werd unaniem gekozen door de Tweede Kamerfractie als fractievoorzitter.¹¹¹ Met rust in de partij was Dijkstal fractievoorzitter, totdat ook de opkomst van Fortuyn de VVD parten ging spelen.

Gerrit Zalm (gekozen door de Tweede Kamerfractie)

---

¹⁰⁴ PDC Ir. H (Henk van Rossum)

¹⁰⁵ PDC Ir. B.J. van der Vlies

¹⁰⁶ BN de Stem 19 december 2009

¹⁰⁷ NRC 18 december 2009

¹⁰⁸ Homan 27 maart 2010

¹⁰⁹ De Volkskrant 31 juli 1998

¹¹⁰ De Volkskrant 31 juli 1998

¹¹¹ Trouw 31 juli 1998

Context & opvolging

Na de verkiezingsnederlaag in mei 2002 stapte Hans Dijkstal op.¹¹² Gerrit Zalm, minister van Financiën in beide kabinetten Kok, werd gekozen door de fractie als fractievoorzitter.¹¹³ Bij deze machtsoverdracht, net na de verloren Kamerverkiezingen en moord op Fortuyn, zei Zalm die net fractievoorzitter werd: *'Je kunt me beter sterkte wensen.'*¹¹⁴ Zalm bleef fractievoorzitter tot hij vice-ministerpresident werd in het Kabinet-Balkenende II.¹¹⁵ Zalm was de langstzittende minister van Financiën, en was in die hoedanigheid vrij populair. Gesteld kan worden dat Zalm de partij niet in onrust heeft doen verzaken.

Mark Rutte (lijsttrekkersreferendum)

Context

Joias van Aartsen trad af als fractievoorzitter na de Gemeenteraadsverkiezingen van 2006.¹¹⁶ Hierna werd een lijsttrekkersreferendum uitgeschreven binnen de VVD.¹¹⁷

Toenmalig partijvoorzitter Jan van Zanen zei over dit lijsttrekkersreferendum: *'Het idee was, we moeten binnen de VVD, het niet alleen laten aan de top, maar de leden invloed geven.'*¹¹⁸ Toch was niet iedereen voor de verkiezing, zoals partijmastodont Hans Wiegel: *'Ik was er mordicus tegen. Kandidaten moeten zich onderscheiden, de ene zegt iets anders dan iemand anders. Dan krijg je het beeld van die hebben ruzies met elkaar.'*¹¹⁹

In maart 2006 kandideerde Rutte zich.¹²⁰ Aanvankelijk leek Verdonk zich niet te kandideren, maar deed dit toch in de BouwRAI.¹²¹ Ze zei hierbij: *'Wat mij onderscheidt van Mark Rutte is denk ik daadkracht, duidelijkheid.'*¹²² Ook Jelleke Veenendaal kandideerde zich.

Rutte wilde zeventien debatten voeren in het land. Verdonk wilde dit niet en het kwam uiteindelijk uit op vier debatten.¹²³ Verdonk regelde een notaris die de stemmen moest tellen.¹²⁴ Bovendien verweet Verdonk het campagne team van Rutte dat zij ledenlijsten in handen hadden.¹²⁵ Er was grote onrust bij het lijsttrekkersreferendum van de VVD.

De VVD steeg tijdens het lijsttrekkersreferendum in de peilingen en kreeg veel media-aandacht.¹²⁶ In mei 2006 werd bekend dat Rutte het referendum won met vijf procent stemmen meer dan Verdonk. De onrust bleef in de partij, mede omdat bij de Kamerverkiezingen Verdonk meer stemmen kreeg dan Rutte.

---

¹¹² De Standaard 17 mei 2002

¹¹³ Poorthuis 17 mei 2002

¹¹⁴ Poorthuis 17 mei 2002

¹¹⁵ PDC Dr. G. (Gerrit) Zalm

¹¹⁶ Van Loenen 8 maart 2006

¹¹⁷ PDC Wie waren lijsttrekker van de VVD

¹¹⁸ Hagens 16 december 2013

¹¹⁹ Hagens 16 december 2013

¹²⁰ Hagens 16 december 2013

¹²¹ Hagens 16 december 2013

¹²² Hagens 16 december 2013

¹²³ Hagens 16 december 2013

¹²⁴ Hagens 16 december 2013

¹²⁵ Hagens 16 december 2013

¹²⁶ Hagens 16 december 2013

Uiteindelijk heeft Rutte Verdonk uit de fractie gezet.¹²⁷ Langzamerhand werd Rutte populairder als fractievoorzitter in de oppositie en bij de Kamerverkiezingen van 2010 werd de VVD de grootste partij, waarna Rutte minister-president werd van zijn eerste kabinet.

50PLUS

Henk Krol (voorgedragen door partijbestuur)

Context & oprichting

Volgens de statuten van de 50PLUS-partij benoemt het partijbestuur de lijsttrekker.¹²⁸ In juni 2012 werd bekend dat Henk Krol de eerste lijsttrekker van de 50PLUS werd.¹²⁹ Krol was al vicevoorzitter van de partij.¹³⁰

Krol verliet in oktober 2013 de Tweede Kamer vanwege malversaties, waarna vele leden lid af werden.¹³¹ De overgebleven Kamerleden kregen ruzie, waarbij Krol terugkwam als politiek leider van 50PLUS omdat zijn opvolgster wegens ziekte haar Kamerzetel opgaf in december 2014.¹³² De rust in de partij keerde hierna weder.

---

¹²⁷ Van der Linden 13 september 2007

¹²⁸ Statuten 50PLUS

¹²⁹ Trouw 4 juni 2012

¹³⁰ Trouw 4 juni 2012

¹³¹ Omroep Brabant 4 oktober 2013

¹³² PDC Mr. M.H.H. (Martine) Baay-Timmerman

Hoofdstuk 2: resultaten zittingsduur van politiek leiders

Uitleg over de zittingsduur van politiek leiders

Op basis van de reconstructies in hoofdstuk 1 en informatie via het Parlementair Documentatie Centrum is per politiek leider sinds de Kamerverkiezingen van 2002 de zittingsduur gemeten.

Zittingsduur alle politiek leiders

In tabel 1 is de zittingsduur van alle politiek leiders sinds 2002 gemeten naar dagen. Elf van de 29 politiek leiders zijn tot en met het heden politiek leider, wat gedateerd is op 9 juni 2016. Twee politiek leiders zijn met tussenposen politiek leider, wat betekent dat doorgaans de regel is (voor 27 van de 29 politiek leiders) dat zij aan één stuk politiek leider zijn. De uitzonderingen hierop zijn Henk Krol (50PLUS, huidig politiek leider), en Mat Herben (Lijst Pim Fortuyn). De gemiddelde zittingsduur is 2363 dagen, wat neerkomt op een gemiddelde zittingsduur van 6,5 jaar.

De verschillen in zittingsduur zijn groot. Dit varieert van 82 dagen bij Ad Melkert (PvdA) tot de 8.611 dagen dat Bas van der Vlies (SGP) politiek leider was. Belangrijk is te vermelden dat ook per partij de verschillen groot zijn. Een voorbeeld hiervan is Wouter Bos (PvdA) met 2.677 dagen politiek leiderschap, tegenover 666 dagen van zijn opvolger Job Cohen (PvdA).

Politicus leider	Politieke partij	Aantal dagen	Politicus leider	Politieke partij	Aantal dagen
Jan Peter Balkenende	CDA	3.173	Ad Melkert	PvdA	152
Sybrand Buma	CDA	2.067	Wouter Bos	PvdA	2.677
Kars Veling	ChristenUnie	595	Job Cohen	PvdA	666
André Rouvoet	ChristenUnie	3.108	Diederik Samsom	PvdA	1.546
Arie Slob	ChristenUnie	1.641	Marianne Thieme	Partij voor de Dieren	4.973
Gert-Jan Segers	ChristenUnie	212	Geert Wilders	PVV	3.760
Thom de Graaf	D66	2.424	Jan Marijnissen	SP	7.333
Alexander Pechtold	D66	3.638	Emile Roemer	SP	2.288
Paul Rosenmöller	GroenLinks	3.116	Bas van der Vlies	SGP	8.611
Femke Halsema	GroenLinks	2.943	Kees van der Staaij	SGP	2.266
Jolande Sap	GroenLinks	658	Hans Dijkstal	VVD	1.386
Jesse Klaver	GroenLinks	394	Gerrit Zalm	VVD	1.475
Fred Teeven	Leefbaar Nederland	273	Mark Rutte	VVD	3.662
Pim Fortuyn	Lijst Pim Fortuyn	82	Henk Krol	50PLUS	1.467
Mat Herben	Lijst Pim Fortuyn	1.946			
Legenda:		T/m heden politiek leider			
		Met tussenposen politiek leider			

Zittingsduur per mechanisme

Om relevante uitspraken te kunnen doen over 29 politiek leiders, is geprobeerd de politiek leiders te classificeren op basis van de manier waarop zij politiek leider werden. Dit is gedaan in tabel 2. Een belangrijke beperking is dat met zeven mechanismen en 29 politiek leiders, de N per mechanisme relatief klein is. Zo zijn er twee politiek leiders die zelfbenoemd politiek leider zijn (Geert Wilders, PVV & Pim Fortuyn, LPF) waarbij de gemiddelde zittingsduur 1.921 dagen is. Hierbij moet vermeld worden dat de moord op Fortuyn het vroege einde betekende van zijn politiek leiderschap, en Wilders bijvoorbeeld nog

steeds politiek leider is. Met een N van twee wordt het lastig over deze categorie uitspraken te doen.

Wel zijn er drie machtsovernamemechanismen met een grotere N: het lijsttrekkersreferendum (6), voorgedragen worden door partijbestuur (7) en gekozen worden door de Tweede Kamerfractie (8). Politiek leiders die leider werden via het fractievoorzitterschap van de Tweede Kamerfractie, hebben gemiddeld een kortere zittingsduur. Hun zittingsduur is gemiddeld 2,2 jaar korter. Hierbij zijn de politiek leiders die alleen fractievoorzitter zijn geweest (en niet lijsttrekker zijn geweest bij Kamerverkiezingen) nog niet meegenomen, zoals Bram van Ojik (GroenLinks) en Agnes Kant (SP).

De twee andere categorieën met een grote N, het lijsttrekkersreferendum en voorgedragen worden door het partijbestuur, zitten allebei respectievelijk op de gemiddelde zittingsduur. Belangrijk hierbij is dat vier van de zes politiek leiders met het machtsovernamemechanisme lijsttrekkersreferendum nog steeds politiek leider zijn. Dit zijn Mark Rutte (VVD), Diederik Samsom (PvdA), Sybrand Buma (CDA) en Alexander Pechtold (D66). Buma en Pechtold hebben zichzelf al gekandideerd als lijsttrekker voor de volgende Kamerverkiezingen. Van de zeven politiek leiders die zijn voorgedragen door het partijbestuur, zijn twee leiders nog huidig politiek leider. Dit zijn Henk Krol (50PLUS) en Kees van der Staaij (SGP). Dit mechanisme scoort relatief gemiddeld, met name door de 23 jaar politiek leiderschap van Bas van der Vlies (SGP). Al met al kan gesteld worden dat de zittingsduur van politiek leiders die zijn voorgedragen door het partijbestuur en verkozen zijn via het lijsttrekkersreferendum even lang is, maar dat de kans groot is dat politiek leiders via een lijsttrekkersreferendum alsnog langer zitten. Dit is omdat de categorie lijsttrekkersreferendum veel huidige politiek leiders heeft, waarbij de zittingsduur nog doortelt.

Tabel 2: Zittingsduur van politiek leiders per mechanisme			
		N-mechanisme	Gem. zittingsduur
Lijsttrekkersreferendum		6	2.374,67
Voorgedragen vorig politiek leider		1	666
Gekozen door de Tweede Kamerfractie		8	1.557,25
Voorgedragen door partijbestuur		7	2.362,43
Zelfbenoemd politiek leider		2	1.921
Door partijcongres gekozen		2	5.138
Overig		3	3.501,67
		Totaal:29	Totaal gem.: 2.363,172
Legenda:	N-mechanisme= aantal politiek leiders per mechanisme		
	Gem. Zittingsduur= gemiddelde zittingsduur per mechanisme in dagen		

Hoofdstuk 3: resultaten electoraal succes van politiek leiders

Uitleg over electoraal succes van politiek leiders

Uitslagen van Tweede Kamerverkiezingen zijn leidend bij het electorale succes of verlies van politiek leiders. Hierbij is gekeken naar de eerste verkiezing van een politiek leider, en het gemiddelde van alle verkiezingen van een politiek leider. De uitslag van electoraal succes wordt gemeten bij de eerste verkiezing als volgt: het verschil aan zetels wordt bekeken ten opzichte van de vorige Kamerverkiezingen, waarbij de politiek leider nog geen leider was. Bij het gemiddelde worden alle verschillen bij elkaar opgeteld en gedeeld door het aantal Kamerverkiezingen, waarbij ook dus het verschil van een politiek leider t.o.v. zijn vorige Kamerverkiezing als politiek leider wordt meegenomen.

Electoraal succes politiek leiders

In tabel 3 is het electorale succes van alle politiek leiders beschreven. Tabel 3 heeft minder politiek leiders dan tabel 1 en 2, omdat hierbij politiek leiders ook daadwerkelijk bij Kamerverkiezingen lijsttrekker moeten zijn. De huidige politiek leiders zonder Kamerverkiezingen, Gert-Jan Segers (ChristenUnie) en Jesse Klaver (GroenLinks) zijn dus niet meegenomen. Op basis van tabel 3 is het onmogelijk algemene uitspraken te doen, maar de tabel laat wel zien dat er onderling grote verschillen zijn. Dit geldt zowel voor het aantal verkiezingen dat een politiek leider meedoet als lijsttrekker (van één tot zeven) tot het aantal zetels wat gemiddeld gewonnen of verloren wordt door de leider (van min achttien door Mat Herben, LPF tot plus 26 door Pim Fortuyn, LPF). Omdat zij beiden aan één verkiezing hebben meegedaan, is dit meteen ook hun gemiddelde. Om algemene uitspraken te kunnen doen is het nodig hen te classificeren per mechanisme.

Tabel 3: electoraal succes politiek leiders									
Politiek leider	Politieke partij	1ste verk.	Gem. Verk.	Aantal verk.	Politiek leider	Politieke partij	1ste verk.	Gem. verk.	Aantal verk.
Jan Peter Balkenende	CDA	14	-2	4	Jan Peter Balkenende	CDA	14	-2	4
Sybrand Buma	CDA	-8	-8	1	Wouter Bos	PvdA	19	5	2
Kars Veling	ChristenUnie	-1	-1	1	Job Cohen	PvdA	-3	-3	1
André Rouvoet	ChristenUnie	-1	0,333	3	Diederik Samsom	PvdA	8	8	1
Arie Slob	ChristenUnie	0	0	1	Marianne Thieme	Partij voor de Dieren	0	0,5	4
Thom de Graaf	D66	-7	-4	2	Geert Wilders	PVV	9	5	3
Alexander Pechtold	D66	-3	2	3	Jan Marijnissen	SP	0	4,167	6
Paul Rosenmöller	GroenLinks	6	2,5	2	Emile Roemer	SP	-10	-5	2
Femke Halsema	GroenLinks	-2	0	3	Bas van der Vlies	SGP	0	-0,167	7
Jolande Sap	GroenLinks	-6	-6	1	Kees van der Staaij	SGP	0	0,5	2
Fred Teeven	Leefbaar Nederland	2	2	1	Hans Dijkstal	VVD	-14	-14	1
Pim Fortuyn	Lijst Pim Fortuyn	26	26	1	Gerrit Zalm	VVD	4	4	1
Mat Herben	Lijst Pim Fortuyn	-18	-18	1	Mark Rutte	VVD	-6	4,333	3
					Henk Krol	50PLUS	2	2	1
Legenda									
1ste verk. = het verschil in zetels bij eerste Kamerverkiezingen politiek leider t.o.v. vorige Kamerverkiezingen									
Gem. verk. = het verschil in zetels bij alle Kamerverkiezingen van een politiek leider t.o.v. de vorige Kamerverkiezingen									
Aantal verk. = het aantal Kamerverkiezingen waarbij een politiek leider lijsttrekker is geweest									

Electoraal succes per mechanisme

In tabel 4 zijn de politiek leiders geïnclassificeerd per mechanisme. Net als in tabel 2 zijn de categorieën met een grote N het lijsttrekkersreferendum, gekozen worden door de Tweede Kamerfractie en voorgedragen worden door het partijbestuur.

De uitschieter in electoraal succes is de categorie zelfbenoemd politiek leider, met de politiek leiders Geert Wilders en Pim Fortuyn. Zij scoren gemiddeld bij hun eerste verkiezing een positief verschil van 17,5 zetels, en gemiddeld een positief verschil van 10,25 verkiezingen bij alle verkiezingen (in hun categorie vier verkiezingen). Het grote voordeel wat zij hebben is dat hun eerste verkiezing, de verkiezing is na de oprichting. Hierbij is dus elk resultaat boven 0 zetels een positief resultaat, en hebben ze relatief snel een positief resultaat. Ondanks hun kleine N, scoren zij qua electoraal succes het hoogst.

Van de drie grote categorieën zijn er interessante resultaten. In het vorige hoofdstuk werd al duidelijk de categorie die verkozen wordt door de Tweede Kamerfractie korter zitten, maar ze scoren electoraal volgens tabel 4 ook slechter. Bij hun eerste verkiezing verliezen zij gemiddeld vijf zetels, en gemiddeld bij alle verkiezingen ruim vier zetels. In electoraal opzicht zijn dit grote verliezen.

De categorie die wordt voorgedragen door het partijbestuur, wint ongeveer 0,7 zetel bij de eerste verkiezing gemiddeld, maar verliest een kleine anderhalve zetel bij alle verkiezingen gemiddeld. Hiermee is deze categorie vrij gemiddeld, vergeleken met de overige categorieën.

De leiders die verkozen zijn via het lijsttrekkersreferendum, scoren relatief positief. Zij winnen bij hun eerste verkiezing gemiddeld twee zetels, en ook bij alle verkiezingen scoren zij gemiddeld 2,3 zetel in de plus qua verschil. Hiermee heeft de categorie die via het lijsttrekkersreferendum verkozen is het meeste electoraal succes van alle mechanismen met een grote N.

Tabel 4: electoraal succes per mechanisme					
	1ste verk.	gem. verk.	Aantal politiek leiders	Totaal aantal lijsttrekkers	
Lijsttrekkersreferendum	2	2,3	6	10	
Voorgedragen vorig politiek leid	-3	-3	1	1	
Gekozen door de Tweede Kamer	-5,333	-4,125	6	8	
Voorgedragen door partijbestuur	0,714	-1,471	7	17	
Zelfbenoemd politiek leider	17,5	10,25	2	4	
Door partijcongres gekozen	-1	2,778	2	9	
Overig	-2,666	0,778	3	9	
Legenda:					
	1ste verk. = Gemiddeld aantal zetels winst/verlies bij eerste Kamerverkiezing van een politiek leider				
	gem. verk.= Gemiddeld aantal zetels winst/verlies bij alle Kamerverkiezingen van een politiek leider				
	Aantal politiek leiders= aantal politiek leiders die via dit machtsoverdrachtmechanisme verkozen zijn				
	Totaal aantal lijsttrekkers= het aantal maal dat een lijsttrekker bij alle verkiezingen dit machtsoverdrachtmechanisme had				

Slotbeschouwing

De sterke fixatie op de persoonlijke relatie van de politiek leider in de Nederlandse literatuur over opvolgingen biedt nog voldoende ruimte om inzicht te geven in opvolgingen. Dit bachelor-onderzoek probeert door te kijken naar systematische effecten van via een bepaald mechanisme verkozen politiek leiders extra inzicht te geven. Machiavelli erkende immers al dat een goed functionerend mechanisme essentieel was om leiders aan te wijzen.

Deze scriptie bekijkt opvolgingen systematisch, realiserend dat daarmee individuele factoren minder worden meegenomen. Hiermee wordt geprobeerd de onderzoeksvraag te beantwoorden, namelijk wat de effecten zijn van machtsovernamemechanismen binnen partijen op het succes van een politiek leider. Onderstaand worden de resultaten beschouwd.

Politiek leiders die hun politiek leiderschap te danken hebben aan het fractievoorzitterschap van de Tweede Kamerfractie, hebben gemiddeld een relatief korte zittingsduur. Hun zittingsduur is gemiddeld 2,2 jaar korter dan het gemiddelde. De andere mechanismen waar veel politiek leiders hun leiderschap aan ontleen, het lijsttrekkersreferendum en voorgedragen worden door het partijbestuur, zitten rond het algemene gemiddelde qua zittingsduur van 6,5 jaar. Ondanks dat deze mechanismen dezelfde zittingsduur hebben, zijn nog vier van zes politiek leiders die verkozen zijn via het lijsttrekkersreferendum huidige politieke leiders. Een verklaring waarom politiek leiders via een lijsttrekkersreferendum langer zitten kan zijn dat zij daadwerkelijk een groot mandaat voelen van de partijleden, zoals Bos in 2002.¹³³ Dit geldt ook voor Samsom in 2012.¹³⁴ Dat veel grotere mandaat lijkt een oorzaak te zijn waarom vier van de zes politiek leiders via het mechanisme lijsttrekkersreferendum nog zittende politiek leiders zijn. De reden waarom voorgedragen worden door het partijbestuur beter scoort dan gekozen worden door de Tweede Kamerfractie, is waarschijnlijk omdat partijen met dat mechanisme een traditie hebben dat een politiek leider lang leider is, zoals de SGP. De uitkomst over zittingsduur is volledig in lijn met de eerste verwachting dat politiek verkozen door lijsttrekkersreferenda een relatief lange zittingsduur hebben, en politiek leiders verkozen door de Tweede Kamerfractie relatief kort.

Op het gebied van electoraal succes scoren de politiek leiders die verkozen zijn via de Tweede Kamerfractie ook relatief slecht, leiders die voorgedragen worden door partijbestuur licht negatief en gekozen worden door een lijsttrekkersreferenda relatief goed. De politiek leiders die gekozen zijn door lijsttrekkersreferenda winnen gemiddeld zowel zetels bij hun eerste verkiezing als bij alle verkiezingen waaraan zij meedoen. De grote positieve uitschieter in electoraal succes is het mechanisme om als politiek leider jezelf te benoemen. Omdat de N daar heel klein is, is het moeilijk algemene uitspraken te doen. Het mechanisme dat een breed mandaat hebben van partijleden een langere zittingsduur oplevert, kan ook voor electoraal succes gelden. Door een gewonnen lijsttrekkersreferendum heeft een politieke leider zichzelf in ieder geval al één keer populair gevoeld. Dit kan zelfvertrouwen opleveren, wat kan doorwerken in electoraal succes. In alle gevallen gaat een politiek leider met een gewonnen lijsttrekkersreferendum met een gewonnen verkiezingen de verkiezingen in.

---

¹³³ Van Westerloo 2003, p. 10

¹³⁴ Willems 16 maart 2012

Deze uitslag is grotendeels in lijn met de verwachting, waarbij verwacht werd dat gekozen worden door Tweede Kamerfractie het slecht electoraal zou doen en lijsttrekkersreferenda goed. De grote uitschieter door jezelf als politiek leider te benoemen was echter niet voorzien als verwachting.

Wat in de breedte opvalt, is dat jongen partijen (die net zijn opgericht) moeite hebben met opvolgingen. Tussen het opvolgingsmechanisme wat zij hanteren en wat in de praktijk gebeurt zit soms discrepantie, waarbij zij ook relatief snel wisselen van mechanisme. Bovendien hebben zij problemen met polarisatie binnen de partij. Voorbeelden van deze conclusie zijn de ChristenUnie, de LPF. De ChristenUnie hanteerde het mechanisme om politiek leiders door het partijbestuur voor te laten dragen, maar koos ervoor om hun tweede politiek leider André Rouvoet niet ter stemming te brengen om de rust te laten wederkeren.¹³⁵ Ook de LPF, na de moord op Fortuyn, wisselde snel van politiek leiders en er was sprake van grote polarisatie.

Jonge politieke partijen hebben minder rust en consistentie over het algemeen in de partij bij opvolgingen dan wat oudere politieke partijen, maar ook bij de mechanismen zijn er verschillen. De opvolging van politiek leiders die gekozen worden door de Tweede Kamerfractie zijn het minst polariserend. Uit de reconstructies blijkt dat bijna alle politiek leiders in die categorie in één vergadering unaniem gekozen werden, zonder dat er veel stennis geschopt werd. Een verklaring kan zijn doordat in alle rust in een achterkamer een beslissing wordt genomen over het politiek leiderschap, de opvolging hierdoor geruisloos gaat. Dit in tegenstelling tot lijsttrekkersreferenda met publieke debatten.

Bij de andere twee grote mechanismen, het lijsttrekkersreferendum en de voordracht van het partijbestuur, kan de overdracht zowel heel rustig verlopen als dat er sterk gepolariseerd wordt. Zo verliep de voordracht door het partijbestuur van Balkenende heel onrustig. De voordracht door het partijbestuur van Kees van der Staaij (SGP) verliep daarentegen uitermate rustig. Ook lijsttrekkersreferenda kunnen zowel rustig als polariserend verlopen. Voorbeelden van rustige lijsttrekkersreferenda zijn de referenda die gewonnen zijn door Sybrand Buma (CDA) en Wouter Bos (PvdA). Na het lijsttrekkersreferendum van Bos zei de grote concurrente van Nieuwenhoven dat ze graag onder het fractievoorzitterschap van Bos wilde opereren.¹³⁶ Ook bij Buma zijn gewonnen lijsttrekkersreferendum ging het er rustig aan toe, waarbij Buma direct na zijn verkiezing over zijn grote concurrente Mona Keijzer sympathieke woorden sprak.¹³⁷

Polariserende lijsttrekkersreferenda zijn er ook. Voorbeelden hiervan zijn de gewonnen referenda door Alexander Pechtold (D66) en Mark Rutte (VVD). Zo stelde Van der Laan in de periode van het lijsttrekkersreferendum tegen Pechtold in een interview in de Telegraaf dat zij Pechtold aan geloofwaardigheid verweet.¹³⁸ Verdonk regelde in het lijsttrekkersreferendum van de VVD een notaris die de stemmen moest tellen.¹³⁹

Zowel op lange als korte termijn kunnen alle mechanismen onrust in de partij veroorzaken, waarbij desondanks opvolgingen binnen de Tweede

---

¹³⁵ NU.nl 9 november 2002

¹³⁶ Reformatorisch Dagblad 12 november 2002

¹³⁷ Laanen 18 mei 2012

¹³⁸ Polak 15 juni 2006

¹³⁹ Hagens 16 december 2013

Kamerfractie rustig verlopen op korte termijn. Bij elk mechanisme zien we dergelijke voorbeelden die elkaar tegenspreken op het gebied van polarisatie. De verwachting klopt dus niet dat lijsttrekkersreferenda voor relatief meer onrust zorgen.

Kortom, gekozen worden door de Tweede Kamerfractie verloopt vaak rustig, maar levert een kortere zittingsduur op over het algemeen met minder electoraal succes. Bovendien kan het op lange termijn wel onrust in de partij veroorzaken, omdat de politiek leider niet een groot mandaat heeft. Voorgedragen worden door het partijbestuur kan rustig en onrustig verlopen, en levert gemiddeld gematigd electoraal succes op met een gemiddelde zittingsduur. Van de grote mechanismen lijkt het lijsttrekkersreferendum de succesvolste. De referenda kunnen rustig of onrustig verlopen, maar resulteert gemiddeld in electoraal succes bij de eerste verkiezing na het lijsttrekkersreferendum alswel bij alle volgende Kamerverkiezingen.

Aanbeveling

De grote aanbeveling is om dit onderzoek dat over Nederlandse politiek leiders gaat, te verrichten op bijvoorbeeld vijftien andere Europese partijdemocratieën. Hierbij kan een internationaal onderzoek met vele politiek leiders en mechanismen bijdragen aan nog meer kennis over opvolgingsmechanismen.

Literatuurlijst

Lijst van boeken en wetenschappelijke literatuur

Aangeenbrug & Valkenburg 2002

M. Aangeenbrug & H. Valkenburg, *Inschikken en opschuiven, mensen over de ChristenUnie*. Buijten & Schipperheijn 2002

Bolleyer 2009

N. Bolleyer, 'Inside the cartel party: party organization in government and opposition', in *Political Studies*, 57, nr. 3, p. 559-579

't Hart & Ten Hooven 2004

P. 't Hart & M. ten Hooven, *Op Zoek naar Leiderschap*, 2004. Amsterdam: De Balie

Koole 1992

R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, 1992. Utrecht: Het Spectrum.

Lucardie & Voerman 2010

P. Lucardie & G. Voerman, *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010, 2010*. Boom: Amsterdam

Van Thijn 2008

E. van Thijn, *Kroonprinsenleed; machtswisselingen in de politiek*, 2008. Amsterdam: Atlas Contact

Voerman 2014

G. Voerman, *Kandidaatstelling op landelijk niveau*. In Raad voor het Openbaar Bestuur (red.), *Politieke partijen: nodig of overbodig?* Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur, p. 45-62

Medialiteratuurlijst

AD 19 juni 2008

AD, *Agnes Kant nieuwe leider SP*, 19 juni 2008. Geraadpleegd op 12 mei 2016, <http://www.ad.nl/ad/nl/1012/Nederland/article/detail/2112895/2008/06/19/Agnes-Kant-nieuwe-leider-SP.dhtml>

AD 9 juni 2010

AD, Roemer: *Verlies met gouden randje*, 9 juni 2010. Geraadpleegd op 2 juni 2016, <http://www.ad.nl/ad/nl/1012/Nederland/article/detail/1925610/2010/06/09/Roemer-Verlies-met-gouden-randje.dhtml>

BN de Stem 19 december 2009

BN de Stem, *Kamernestor stapt op*, 19 december 2009. Geraadpleegd op 12 mei 2016, <http://www.bndestem.nl/algemeen/binnenland/kamernestor-stapt-op-1.360389>

Chorus 13 mei 2002

J. Chorus, *Als men denkt dat wij de handdoek in de ring gooien: no way*, 13 mei 2002. In NRC, geraadpleegd op 10 mei 2016, [http://vorige.nrc.nl//geslotendossiers/fortuyn/aanslag_op_fortuyn/article1564039.ece/Als men denkt dat wij de handdoek in de ring gooien no way](http://vorige.nrc.nl//geslotendossiers/fortuyn/aanslag_op_fortuyn/article1564039.ece/Als_men_denkt_dat_wij_de_handdoek_in_de_ring_gooien_no_way)

De Volkskrant 31 juli 1998

De Volkskrant, *Bolkestein treedt terug als leider VVD-fractie*, 31 juli 1998. Geraadpleegd op 13 mei 2016, <http://www.volkskrant.nl/politiek/bolkestein-treedt-terug-als-leider-vvd-fractie~a464040/>

De Volkskrant 21 oktober 2002

De Volkskrant, *Veling moet alsnog veld ruimen als politiek leider ChristenUnie*, 21 oktober 2002. Geraadpleegd op 8 mei 2016, <http://www.volkskrant.nl/politiek/veling-moet-alsnog-veld-ruimen-als-politiek-leider-christenunie~a624959/>

De Volkskrant 15 november 2002

De Volkskrant, *Rosenmöller verlaat politiek, Halsema beoogd opvolger*, 15 november 2002. Geraadpleegd op 9 mei 2016, <http://www.volkskrant.nl/binnenland/rosenmoller-verlaat-politiek-halsema-beoogd-opvolger~a612654/>

De Volkskrant 3 februari 2006

De Volkskrant, *Dittrich legt functie als fractievoorzitter neer*, 3 februari 2006. Geraadpleegd op 8 mei 2016, <http://www.volkskrant.nl/politiek/dittrich-legt-functie-als-fractievoorzitter-neer~a768646/>

De Volkskrant 24 juni 2006

De Volkskrant, *D66 kiest Alexander Pechtold tot lijsttrekker*, 24 juni 2006. Geraadpleegd op 8 mei 2016, <http://www.volkskrant.nl/binnenland/d66kiest-alexander-pechtold-tot-lijsttrekker~a810498/>

De Volkskrant 20 februari 2012

De Volkskrant, *Job Cohen stopt als fractieleider PvdA*, 20 februari 2012. Geraadpleegd op 11 mei 2016, <http://www.volkskrant.nl/politiek/job-cohen-stopt-als-fractieleider-pvda~a3190880/>

De Volkskrant 13 mei 2012

De Volkskrant, *Tofik Dibi stelt zich officieel kandidaat als lijsttrekker*, 13 mei 2012. Geraadpleegd op 9 mei 2016, <http://www.volkskrant.nl/politiek/tofik-dibi-stelt-zich-officieel-kandidaat-als-lijsttrekker~a3254979/>

De Volkskrant 14 mei 2012

De Volkskrant, *Dibi: 'Onder mijn leiding alleen dubbele cijfers'*, 14 mei 2012. Geraadpleegd op 9 mei 2016, <http://www.volkskrant.nl/politiek/dibi-onder-mijn-leiding-alleen-dubbele-cijfers~a3255442/>

De Volkskrant 8 oktober 2012

De Volkskrant, *Bram van Ojik volgt Sap op als fractievoorzitter*, 8 oktober 2012. Geraadpleegd op 9 mei 2016, <http://www.volkskrant.nl/politiek/bram-van-ojik-volgt-sap-op-als-fractievoorzitter~a3328442/>

DNPP 2013

DNPP, *D66 jaaroverzicht 1998*, 2013. Geraadpleegd op 8 mei 2016, <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/d66/jv/1998>

DNPP 2013

DNPP, *D66 jaaroverzicht 1997*, 2013. Geraadpleegd op 8 mei 2016, <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/d66/jv/1997>

DNPP 2013

DNPP, *GroenLinks jaaroverzicht 2002*, 2013. Geraadpleegd op 9 mei 2016, <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/gl/jv/2002>

Van den Dool 12 mei 2012

P. van den Dool, *Slob verkozen tot lijsttrekker CU, kritiseert 'puinhoop' coalitiepartijen*, 12 mei 2012. In NRC, geraadpleegd op 8 mei 2016, <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/05/12/slob-officieel-lijsttrekker-christenunie-kritiseert-puinhoop-coalitiepartijen>

Van den Dool & De Voogt 10 november 2015

P. van den Dool & S. de Voogt, *ChristenUnie-leider Arie Slob (53) stapt uit de politiek*, 10 november 2015. In NRC, geraadpleegd op 8 mei 2016, <http://www.nrc.nl/nieuws/2015/11/10/christenunie-leider-arie-slob-53-stapt-uit-de-politiek>

Goedkoop 11 september 2001

H. Goedkoop, *Daan en zijn onderdanen. Een portret van de grondlegger van de SP* [Videobestand], 11 september 2001. In *Andere Tijden*, geraadpleegd op 8 mei 2016, <http://www.npogeschiedenis.nl/andere-tijden/afleveringen/2001-2002/Daan-en-zijn-onderdanen-Een-portret-van-de-grondlegger-van-de-SP.html>

Goedkoop 19 november 2009

H. Goedkoop, *De entree van Jan Peter Balkenende* [Videobestand], 19 november 2009. In *Andere Tijden*, geraadpleegd op 8 mei 2016, <http://www.npogeschiedenis.nl/andere-tijden/afleveringen/2009-2010/De-entree-van-Balkenende.html>

Goedkoop 28 december 2013

H. Goedkoop, *Het geheim van Lubbers* [Videobestand], 28 december 2013. In *Andere tijden, special*, geraadpleegd op 8 mei 2016, http://www.npo.nl/andere-tijden-extra/28-12-2013/NPS_1235382

Hagens 16 december 2013

P.J. Hagens, *Mark vs. Rita: Hoe de VVD bijna ten onder ging* [Videobestand], 16 december 2013. In AVROTROS, geraadpleegd op 13 mei 2016, http://www.npo.nl/mark-vs-rita-hoe-de-vvd-bijna-ten-onder-ging/16-12-2013/AVRO_1653095

Herderscheê & du Pré 6 oktober 2012

G. Herderscheê & R. du Pré, *Reconstructie: Hoe vechter Sap de partij uit het oog verloor, 6 oktober 2012*. In de Volkskrant, geraadpleegd op 9 mei 2016, <http://www.volkskrant.nl/politiek/reconstructie-hoe-vechter-sap-de-partij-uit-het-oog-verloor~a3327336/>

Hoedeman & Meijer 6 oktober 2012

J. Hoedeman & R. Meijer, *Vertrouwensbreuk: Sap stapt op*, 6 oktober 2012. In De Volkskrant, geraadpleegd op 9 mei 2016, <http://www.volkskrant.nl/archief/vertrouwensbreuk-sap-stapt-op~a3327431/>

Homan 27 maart 2010

R. Homan, *Van der Staaij lijsttrekker SGP*, 27 maart 2010. In NLkiest, geraadpleegd op 12 mei 2016, <https://nlkiest.nl/nieuws/van-der-staaij-lijsttrekker-sgp.html>

Laanen 18 mei 2012

J. Laanen, *Van Haersma Buma: 'Ik zal knokken voor elke kiezer'*, 18 mei 2012. In NRC, geraadpleegd op 8 mei 2016, <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/05/18/van-haersma-buma-ik-zal-knokken-voor-elke-kiezer>

Laanen 6 juni 2012

J. Laanen, *Jolande Sap nieuwe lijsttrekker GroenLinks*, 6 juni 2012. In NRC, geraadpleegd op 9 mei 2016, <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/06/06/jolande-sap-nieuwe-lijsttrekker-groenlinks>

Lucardie

P. Lucardie, *PvdD partijgeschiedenis*. In Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, geraadpleegd op 12 mei 2016, <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/pvdd/geschied>

Meeus 12 mei 2015

T. Meeus, *Jesse Klaver volgt Bram van Ojik op als politiek leider GroenLinks*, 12 mei 2015. In NRC, geraadpleegd op 9 mei 2016, <http://www.nrc.nl/nieuws/2015/05/12/jesse-klaver-volgt-bram-van-ojik-op-als-politiek-leider-groenlinks>

Nagtegaal 2 april 2016

B. Nagtegaal, *CDA-bestuur draagt unaniem Buma voor als lijsttrekker*, 2 april 2016. In NRC, Geraadpleegd op 31 mei 2016, <http://www.nrc.nl/nieuws/2016/04/02/cda-bestuur-draagt-unaniem-buma-voor-als-lijsttrekker>

NOS 4 maart 2010

NOS, *Agnes Kant weg als SP-leider*, 4 maart 2010. Geraadpleegd op 12 mei 2016, <http://nos.nl/artikel/141518-agnes-kant-weg-als-sp-leider.html>

NOS 10 juni 2010

NOS, *Balkenende stapt op als partijleider*, 10 juni 2010. Geraadpleegd op 8 mei 2016, <http://nos.nl/artikel/163270-balkenende-stapt-op-als-partijleider.html>

NOS 10 juni 2010

NOS, *Verhagen nieuwe fractievoorzitter CDA*, 10 juni 2010. Geraadpleegd op 8 mei 2016, <http://nos.nl/artikel/163333-verhagen-nieuwe-fractievoorzitter-cda.html>

NOS 12 oktober 2010

NOS, *Van Haersma Buma fractieleider CDA, 12 oktober 2010*. Geraadpleegd op 8 mei 2016, <http://nos.nl/artikel/190788-van-haersma-buma-fractieleider-cda.html>

NOS 17 december 2010

NOS, *Femke Halsema: mijn werk zit erop*, 17 december 2010. Geraadpleegd op 9 mei 2016, <http://nos.nl/artikel/205866-femke-halsema-mijn-werk-zit-erop.html>

NOS 27 april 2012

NOS, *Slob lijsttrekker ChristenUnie*, 27 april 2012. Geraadpleegd op 8 mei 2016, <http://nos.nl/artikel/367119-slob-lijsttrekker-christenunie.html>

NOS 6 oktober 2012

NOS, *Partijbestuur GroenLinks stapt op*, 6 oktober 2012. Geraadpleegd op 9 mei 2016, <http://nos.nl/artikel/426424-partijbestuur-groenlinks-stapt-op.html>

NOS 23 april 2016

NOS, *Klaver nu officieel lijsttrekker GroenLinks*, 23 april 2016. Geraadpleegd op 2 juni 2016, <http://nos.nl/artikel/2100997-klaver-nu-officieel-lijsttrekker-groenlinks.html>

NOVA 12 maart 2010

NOVA, *Bos verlaat de politiek, Cohen beschikbaar*, 12 maart 2010. Geraadpleegd op 11 mei 2016, <http://www.novatv.nl/page/detail/nieuws/17489/Bos%20verlaat%20de%20politiek,%20Cohen%20beschikbaar>

NOVA 1 februari 2003

NOVA, *Paul Rosenmöller*, 1 februari 2003. Geraadpleegd op 9 mei 2016, <http://www.novatv.nl/page/detail/nieuws/1071/Paul%20Rosenm%20ller>

NRC 29 oktober 2002

NRC, *Veling verlaat Kamer*, 29 oktober 2002. Geraadpleegd op 8 mei 2016, <http://www.nrc.nl/handelsblad/2002/10/29/veling-verlaat-kamer-7611919>

NRC 26 november 2002

NRC, *Campagnemanager PvdA: Melkert wilde niet aftreden*, 26 november 2002.
Geraadpleegd op 11 mei 2016,
<http://www.nrc.nl/handelsblad/2002/11/26/campagnemanager-pvda-melkert-wilde-niet-aftreden-7615860>

NRC 20 juni 2008

NRC, *SP kiest unaniem Agnes Kant als fractievoorzitter*, 20 juni 2008.
Geraadpleegd op 12 mei 2016,
[http://vorige.nrc.nl//binnenland/article1919133.ece/SP kiest unaniem Agnes Kant als fractievoorzitter](http://vorige.nrc.nl//binnenland/article1919133.ece/SP%20kiest%20unaniem%20Agnes%20Kant%20als%20fractievoorzitter)

NRC 18 december 2009

NRC, *SGP'er Van der Vlies kondigt afscheid aan*, 18 december 2009. Geraadpleegd op 12 mei 2016,
[http://vorige.nrc.nl//binnenland/article2441234.ece/SGPer Van der Vlieskondigt afscheid aan](http://vorige.nrc.nl//binnenland/article2441234.ece/SGPer%20Van%20der%20Vlies%20kondigt%20afscheyd%20aan)

NRC 22 februari 2013

NRC, *Chronologie van vier kabinetten-Balkenende*, 22 februari 2013.
Geraadpleegd op 8 mei 2016,
<http://vorige.nrc.nl//achtergrond/article2488374.ece>

NU.nl 9 november 2002

NU.nl, *André Rouvoet nieuwe lijsttrekker ChristenUnie*, 9 november 2002.
Geraadpleegd op 8 mei 2016, <http://www.nu.nl/algemeen/75752/andre-rouvoet-nieuwe-lijsttrekker-christenunie.html>

Omroep Brabant 4 oktober 2013

Omroep Brabant, *Henk Krol stopt als partijleider 50Plus*, 4 oktober 2013.
Geraadpleegd op 13 mei 2016,
<http://www.omroepbrabant.nl/?news/200301202/Henk+Krol+stopt+als+partijleider+van+50Plus.aspx>

Otjes 2008

S. Otjes, *Blast from the past: het referendum van 1993*, 2008. Geraadpleegd op 9 mei 2016, <http://bureaudehelling.nl/artikel/blast-from-the-past-het-referendum-van-1993>

PDC 11 maart 2002

PDC, *Fred Teeven lijsttrekker Leefbaar Nederland*, 11 maart 2002. Geraadpleegd op 10 mei 2016,
[http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9tvhajcor7dxyk j9vvihlf299q0sr/vg45k0xhhpzs?ctx=vh8lnhrouwy7](http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9tvhajcor7dxyk%20j9vvihlf299q0sr/vg45k0xhhpzs?ctx=vh8lnhrouwy7)

PDC 24 oktober 2002

PDC, *Jense wil ook lijsttrekker Leefbaar Nederland worden*, 24 oktober 2002.
Geraadpleegd op 10 mei 2016,
[http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9tvhajcor7dxyk j9vvihlf299q0sr/vgajk0xo0jxy?ctx=vh8lnhrouwy7](http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9tvhajcor7dxyk%20j9vvihlf299q0sr/vgajk0xo0jxy?ctx=vh8lnhrouwy7)

PDC 28 oktober 2002

PDC, *Fred Teeven weer lijsttrekker Leefbaar Nederland*, 28 oktober 2002. Geraadpleegd op 10 mei 2016, http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9tvgajcor7dxyk_j9vvihlf2_99q0sr/vgank0xo3cyh?ctx=vh8lnhrouwy7

PDC 22 november 2002

PDC, *Leefbaar Nederland wil Emile Ratelband als lijsttrekker*, 22 november 2002. Geraadpleegd op 10 mei 2016, http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9tvgajcor7dxyk_j9vvihlf2_99q0sr/vgbck0xozzzb?ctx=vh8lnhrouwy7

PDC 26 november 2002

PDC, *Districtshoofden LN willen Emile Ratelband niet als lijsttrekker*, 26 november 2002. Geraadpleegd op 10 mei 2016, http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9tvgajcor7dxyk_j9vvihlf2_99q0sr/vgbgk0xp2zyj?ctx=vh8lnhrouwy7

PDC 9 december 2002

PDC, *Chaotisch LN-congres kiest 22-jarige Van de Linde tot lijsttrekker*, 9 december 2002. Geraadpleegd op 10 mei 2016, http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9tvgajcor7dxyk_j9vvihlf2_99q0sr/vgbtk0xphswo?ctx=vh8lnhrouwy7

PDC 23 december 2002

PDC, *Ontluistering Leefbaar Nederland gaat voort*, 23 december 2002. Geraadpleegd op 10 mei 2016, http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9tvgajcor7dxyk_j9vvihlf2_99q0sr/vgc7k0xpxlyl?ctx=vh8lnhrouwy7

PDC 23 januari 2003

PDC, *Thom de Graaf geeft fractieleiderschap over aan Boris Dittrich*, 23 januari 2003. Geraadpleegd op 8 mei 2016, http://www.parlement.com/id/vgd2k0xqq6vs/nieuws/thom_de_graaf_geeft_fractieleiderschap

PDC Ir. B.J. (Bas) van der Vlies

PDC, *Ir. B.J. (Bas) van der Vlies*. Geraadpleegd op 12 mei 2016, http://www.parlement.com/id/vg09llmup8vi/b_j_bas_van_der_vlies

PDC Ir. H. (Henk) van Rossum

PDC, *Ir. H. (Henk) van Rossum*. Geraadpleegd op 12 mei 2016, http://www.parlement.com/id/vg09ll69w5zg/h_henk_van_rossum

PDC J.G.Ch.A. (Jan) Marijnissen

PDC, *J.G.Ch.A. (Jan) Marijnissen*. Geraadpleegd op 12 mei 2016, http://www.parlement.com/id/vg09lllgjqh/j_g_ch_a_jan_marijnissen

PDC Mr. M.H.H. (Martine) Baay-Timmerman

D. Stokmans, *PvdA-leider Cohen haalt uit naar CDA en VVD...*, 26 april 2010. In NRC Next, geraadpleegd op 11 mei 2016, <http://www.nrc.nl/next/2010/04/26/pvda-leider-cohen-haalt-uit-naar-cda-en-vvd-11881624>

SP 5 maart 2010

SP, *Emile Roemer gekozen tot fractievoorzitter en beschikbaar als lijsttrekker*, 5 maart 2010. Geraadpleegd op 12 mei 2016, <https://www.sp.nl/nieuws/2010/03/emile-roemer-gekozen-tot-fractievoorzitter-en-beschikbaar-als-lijsttrekker>

SP 24 april 2010

SP, *Emile Roemer vanaf nu aan het roer bij de SP*, 24 april 2010. Geraadpleegd op 12 mei 2016, <https://www.sp.nl/nieuws/2010/04/emile-roemer-vanaf-nu-aan-roer-bij-sp>

Trouw 31 juli 1998

Trouw, *Kamerlid Bolkestein wil niet meer aan de interruptiemicrofoon*, 31 juli 1998. Geraadpleegd op 13 mei 2016, <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/article/detail/2621019/1998/07/31/Kamerlid-Bolkestein-wil-niet-meer-aan-de-interruptiemicrofoon.dhtml>

Trouw 29 augustus 2001

Trouw, *Kok stopt als leider PvdA en als premier*, 29 augustus 2001. Geraadpleegd op 11 mei 2016, <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/article/detail/2798269/2001/08/29/Kok-stopt-als-leider-PvdA-en-als-premier.dhtml>

Trouw 3 september 2004

Trouw, *Wilders stapt uit VVD-fractie*, 3 september 2004. Geraadpleegd op 12 mei 2016, <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1757881/2004/09/03/Wilders-stapt-uit-VVD-fractie.dhtml>

Trouw 20 december 2007

Trouw, *Parlementaire pers veroordeelt NOS-verkiezingen*, 20 december 2007. Geraadpleegd op 31 mei 2016, <http://www.trouw.nl/tr/nl/4492/Nederland/article/detail/1395718/2007/12/20/Parlementaire-pers-veroordeelt-NOS-verkiezing.dhtml>

Trouw 17 juni 2008

Trouw, *Jan Marijnissen stopt als fractievoorzitter*, 17 juni 2008. Geraadpleegd op 12 mei 2016, <http://www.trouw.nl/tr/nl/4492/Nederland/article/detail/1213893/2008/06/17/Jan-Marijnissen-stopt-als-fractievoorzitter.dhtml>

Trouw 29 april 2011

Trouw, *Ook CU-leider André Rouvoet kiest voor gezin*, 29 april 2011. Geraadpleegd op 8 mei 2016, <http://www.trouw.nl/tr/nl/4500/Politiek/article/detail/1882366/2011/04/29/Ook-CU-leider-Andre-Rouvoet-kiest-voor-gezin.dhtml>

[9/Ook-CU-leider-Andre-Rouvoet-kiest-voor-gezin.dhtml](#)

Trouw 4 juni 2012

Trouw, *Henk Krol wordt lijsttrekker van 50PLUS*, 4 juni 2012. Geraadpleegd op 13 mei 2016,

<http://www.trouw.nl/tr/nl/4500/Politiek/article/detail/3265857/2012/06/04/Henk-Krol-wordt-lijsttrekker-van-50PLUS.dhtml>

Van Loenen 8 maart 2006

J. van Loenen, *Jozias van Aartsen treedt af als fractievoorzitter*, 8 maart 2006. In NOVA, geraadpleegd op 13 mei 2016,

<http://www.novatv.nl/page/detail/uitzendingen/4172/Jozias%20van%20Aartsen%20treedt%20af%20als%20fractievoorzitter>

Van der Linden 13 september 2007

B. van der Linden, *Rutte zet verbijsterde Verdonk uit fractie*, 13 september 2007. In AD, geraadpleegd op 2 juni 2016,

<http://www.ad.nl/ad/nl/1012/Nederland/article/detail/2213682/2007/09/13/Rutte-zet-verbijsterde-Verdonk-uit-fractie.dhtml>

Van Velzen 3 februari 2006

J. van Velzen, *Dittrich afgetreden: Van der Laan fractieleider (17:56 uur)*, 3 februari 2006. In Trouw, geraadpleegd op 8 mei 2016,

<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/nieuws/article/detail/1467935/2006/02/03/font-size-3-Dittrich-afgetreden-Van-der-Laan-fractieleider-17-56-uur-font.dhtml>

Verschuren 23 april 2016

E. van Verschuren, *Gert-Jan Segers nieuwe lijsttrekker ChristenUnie*, 23 april 2016. In NRC, geraadpleegd op 8 mei 2016,

<http://www.nrc.nl/nieuws/2016/04/23/gert-jan-segers-nieuwe-lijsttrekker-christenunie>

Vries 12 mei 2015

J. de Vries, *Jesse Klaver: 'Wij gaan Nederland veranderen'*, 12 mei 2015. In De Volkskrant, geraadpleegd op 9 mei 2016,

<http://www.volkskrant.nl/binnenland/jesse-klaver-wij-gaan-nederland-veranderen~a4017271/>

Willems 16 maart 2012

M. Willems, *Diederik Samsom nieuwe politiek leider Partij van de Arbeid*, 16 maart 2012. In NRC, geraadpleegd op 11 mei 2016,

<http://www.nrc.nl/nieuws/2012/03/16/diederik-samsom-nieuwe-politiek-leider-partij-van-de-arbeid>

50PLUS Statuten

50PLUS, *Statuten*. Geraadpleegd op 13 mei 2016, <http://50pluspartij.nl/statuten>

Bijlagen

Bijlage 1: Uitslag Tweede Kamerverkiezingen 2002

Uitslag

partij	stemmen	percentage	zetels 2002	zetels 1998	winst/verlies
CDA ⁱ	2.653.723	27,9	43	29	+14
LPF ⁱ	1.614.801	17,0	26	0	+26
VVD ⁱ	1.466.722	15,4	24	38	-14
PvdA ⁱ	1.436.023	15,1	23	45	-22
GroenLinks ⁱ	660.692	7,0	10	11	-1
SP ⁱ	560.447	5,9	9	5	+4
D66 ⁱ	484.317	5,1	7	14	-7
ChristenUnie ⁱ	240.953	2,5	4	5 (GPV/RPF)	-1
SGP ⁱ	163.562	1,7	2	3	-1
Leefbaar Nederland ⁱ	153.055	1,6	2	0	+2
Verenigde Senioren Partij ⁱ	39.005	0,4	0	0	0
Vrije Indische Partij ⁱ & Ouderenunie ⁱ	10.033	0,1	0	0	0
Duurzaam Nederland ⁱ	9.058	0,1	0	0	0
Partij van de Toekomst ⁱ	6.393	0,1	0	0	0
Nieuwe Midden Partij ⁱ	2.305	0,0	0	0	0
Republikeinse Volkspartij ⁱ	63	0,0	0	0	0
Vrouwvriendelijke Interactie	0	0,0	0	0	0

Parlementair Documentatie Centrum 'PDC'. Tweede Kamerverkiezingen 2002 (uitslag). Geraadpleegd op 16 mei 2016, http://www.parlement.com/id/vhnnmt7ijayr/tweede_kamerverkiezingen_2002_uitslag

Bijlage 2: Uitslag Tweede Kamerverkiezingen 2003

Uitslag

partij	stemmen	percentage	zetels 2003	zetels 2002	winst/verlies
CDA ⁱ	2.763.480	28,6	44	43	+1
PvdA ⁱ	2.631.363	27,3	42	23	+19
VVD ⁱ	1.728.707	17,9	28	24	+4
SP ⁱ	609.723	6,3	9	9	0
LPF ⁱ	549.975	5,7	8	26	-18
GroenLinks ⁱ	495.802	5,1	8	10	-2
D66 ⁱ	393.333	4,1	6	7	-1
ChristenUnie ⁱ	204.694	2,1	3	4	-1
SGP ⁱ	150.305	1,6	2	2	0
PvdD ⁱ	47.754	0,5	0	0	0
Leefbaar Nederland ⁱ	38.894	0,4	0	2	-2
PvdT ⁱ	13.845	0,1	0	0	0
Lijst 16 (Ratelband) ⁱ	9.045	0,1	0	0	0
Duurzaam Nederland ⁱ	7.271	0,1	0	0	0
NCPN ⁱ	4.854	0,1	0	0	0
De Conservatieven.nl ⁱ	2.521	0,0	0	0	0
VIP ⁱ	1.623	0,0	0	0	0
Alliantie Vernieuwing en Democratie ⁱ	990	0,0	0	0	0
Lijst Veldhoen ⁱ	296	0,0	0	0	0

Parlementair Documentatie Centrum 'PDC'. Tweede Kamerverkiezingen 2003 (uitslag). Geraadpleegd op 16 mei 2016, http://www.parlement.com/id/vhnnmt7k3acf/tweede_kamerverkiezingen_2003_uitslag

Bijlage 3: Uitslag Tweede Kamerverkiezingen 2006

Uitslag

partij	stemmen	percentage	zetels 2006	zetels 2003	winst/verlies
CDA ⁱ	2.608.573	26,5	41	44	-3
PvdA ⁱ	2.085.077	21,2	33	42	-9
SP ⁱ	1.630.803	16,6	25	9	+16
VVD ⁱ	1.443.312	14,7	22	28	-6
Partij voor de Vrijheid ⁱ	579.490	5,9	9	0	+9
GroenLinks ⁱ	453.054	4,6	7	8	-1
ChristenUnie ⁱ	390.969	4,0	6	3	+3
D66 ⁱ	193.232	2,0	3	6	-3
Partij voor de Dieren ⁱ	179.988	1,8	2	0	+2
SGP ⁱ	153.266	1,6	2	2	0
Eén NL ⁱ	62.829	0,6	0	0	0
Lijst Vijf Fortuyn/LPF ⁱ	20.956	0,2	0	8	-8
Verenigde Senioren Partij ⁱ	12.522	0,1	0	0	0
Ad Bos Collectief ⁱ	5.149	0,1	0	0	0
Partij voor Nederland ⁱ	5.010	0,1	0	0	0
Lijst 21 (Islam Democraten) ⁱ	4.339	0,0	0	0	0
Nederland Transparant ⁱ	2.318	0,0	0	0	0
Groen Vrij Internet Partij ⁱ	2.297	0,0	0	0	0
Liberaal Democratische Partij ⁱ	2.276	0,0	0	0	0
Lijst 14 ⁱ	2.181	0,0	0	0	0
Continue Directe Democratie Partij ⁱ	559	0,0	0	0	0
LRVP - het Zeteltje ⁱ	185	0,0	0	0	0
SMP ⁱ	184	0,0	0	0	0
Tamara's Open Partij ⁱ	114	0,0	0	0	0

Parlementair Documentatie Centrum 'PDC'. Tweede Kamerverkiezingen 2006 (uitslag). Geraadpleegd op 16 mei 2016, http://www.parlement.com/id/vhnnmt7mrvzz/tweede_kamerverkiezingen_2006_uitslag

Bijlage 4: Uitslag Tweede Kamerverkiezingen 2010

uitslag

partij	stemmen	percentage	zetels 2010	zetels 2006	winst/verlies
VVD	1.926.575	20,5	31	22	+9
PvdA	1.848.805	19,6	30	33	-3
Partij voor de Vrijheid	1.454.493	15,5	24	9	+15
CDA	1.281.886	13,6	21	41	-20
SP	924.696	9,8	15	25	-10
D66	654.167	6,9	10	3	+7
GroenLinks	628.096	6,7	10	7	+3
ChristenUnie	305.094	3,3	5	6	-1
SGP	163.581	1,7	2	2	
Partij voor de Dieren	122.317	1,3	2	2	
TROTS/Verdonk	52.937	0,6	0		
Mens en Spirit	26.196	0,3	0		
Piratenpartij	10.471	0,1	0		
Lijst 17 (Feijen)	7.456	0,1	0		
Partij één	2.042	0,1	0		
Nieuw Nederland	2.010	0,0	0		
Heel NL	1.255	0,0	0		
Lijst 19 (Laclé)	924	0,0	0		

Parlementair Documentatie Centrum 'PDC'. Tweede Kamerverkiezingen 2010 (uitslag). Geraadpleegd op 16 mei 2016, [http://www.parlement.com/id/vifwepx4awo1/tweede kamerverkiezingen 2010 uitslag](http://www.parlement.com/id/vifwepx4awo1/tweede_kamerverkiezingen_2010_uitslag)

Bijlage 5: Uitslag Tweede Kamerverkiezingen 2012

Uitslag

Partij	Stemmen	Percentage	Zetels 2012	Zetels 2010	Winst/verlies
VVD	2.504.948	26.8%	41	31	+10
PvdA	2.340.750	24.84%	38	30	+8
Partij voor de Vrijheid	950.263	10.08%	15	24	-9
SP	909.853	9.65%	15	15	-/+
CDA	801.620	8.51%	13	21	-8
D66	757.091	8.03%	12	10	+2
ChristenUnie	294.586	3.13%	5	5	-/+
GroenLinks	219.896	2.33%	4	10	-6
SGP	196.780	2.09%	3	2	+1
Partij voor de Dieren	182.162	1.93%	2	2	-/+
50PLUS	177.631	1.88%	2		+2
Piratenpartij	30.600	0.32%	0		
MenS	18.310	0.19%	0		
SOPN	12.982	0.14%	0		
PvdT	8.194	0.09%	0		
DPK	7.363	0.08%	0		
Libertarische Partij	4.163	0.04%	0		
Nederland Lokaal	2.842	0.03%	0		
LibDem	2.126	0.02%	0		
Anti Europa Partij	2.013	0.02%	0		
Politieke Partij NXD	62	0.00%	0		
Totaal	9.424.235	100%	150	150	150

Parlementair Documentatie Centrum 'PDC'. Tweede Kamerverkiezingen 2012 (uitslag). Geraadpleegd op 16 mei 2016, [http://www.parlement.com/id/vj30am7m74k2/tweede kamerverkiezingen 2012 uitslag](http://www.parlement.com/id/vj30am7m74k2/tweede_kamerverkiezingen_2012_uitslag)